LOUNAIS-HÄMEEN
KOTISEUTU- JA MUSEOYHDISTYKSEN

VUOSIKIRJA

VII

1931

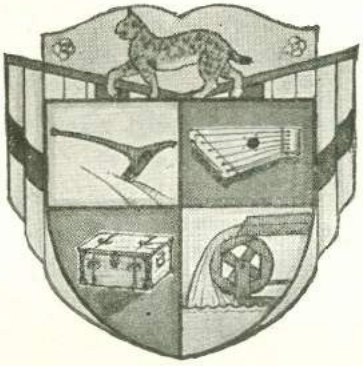

FORSSA 1931.
FORSSAN KIRJAPAINO O. Y.

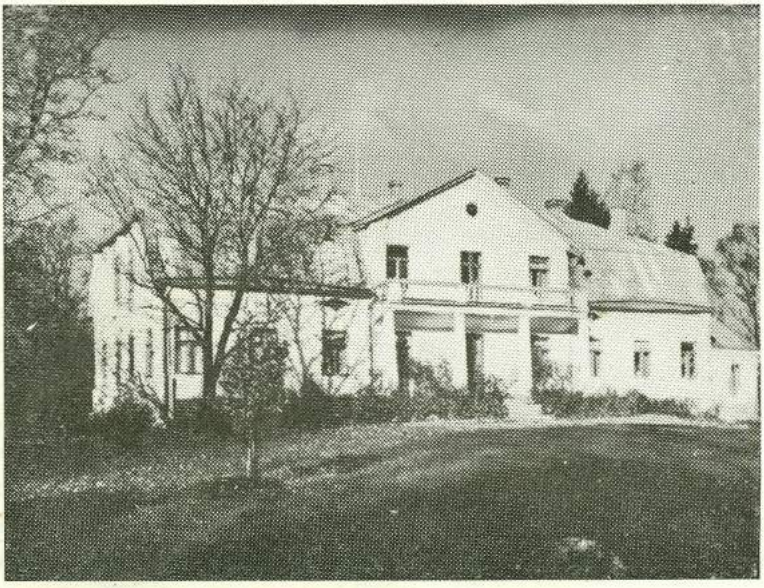

Saaren kartanon päärakennus.

Saaren kartanon torpparioloista.[1]

Kirj. ylioppilas *Tellervo Hemmi.*

Saaren läänissä, kuten torpparikulmaa sanottiin, oli 24 torppaa: Kujanpää (eli Herrala), Heikkilä, Tuomola, Lintusyrjä, Kankuri, Juhala, Seppälä, Himmainkangas, Mattila, Sarini (Tanila), Jussila, Kaurio, Mäenpää, Syrjälä, Laikkorpi, Rajakisto, Mäkilä, Tienhaara, Kivilammi, Hakala, Riihioja, Koskila, Poikkipuoli ja Nummila. Vanhimmat näistä oli kolme ensinmainittua, jotka muodostivat n.s. Heikkilän kulman. Saunamäen kulman torpat: Kan-

---

[1] Kansa käyttää isäntäväestään seuraavia nimityksiä:

Kapteenska = Elisabeth Desirée Baër, kapteeni Johan Reinhold Lepsénin puoliso. Johti kartanon asioita v:sta 1836, kuoli 1881.

Vanha parooni = Karl Victor de la Chapelle, v:sta 1872, kuoli 1893.

Friiarinna = Julia Lepsén, ed. puoliso.

Nuori parooni = Victor de la Chapelle, joka tuli kartanon johtoon v. 1893.

kuri, Juhala ja Seppälä olivat seuraavat ikäjärjestyksessä. Muut ovat syntyneet vähitellen yksi toisensa jälkeen, viimeksi kaukaiset Metsäkulman torpat.

Aluksi torpparit joutuivat asuskelemaan hyvin yksinkertaisissa, jopa peräti alkuperäisissäkin oloissa. Esim. Riihiojan ensimmäiset asukkaat valitsivat suojaksensa suuren, tuuhean kuusen, sillä mitään rakennusta ei ollut. Sittemmin saatiin vähitellen kyhätyksi ojan partaalle savupirtti, jossa oleskeltiin siksi, kunnes voitiin siirtyä uuteen, vielä nykyäänkin paikoillaan olevaan asuinrakennukseen. — Tässä vain yhden torpan ja sen asukkaitten vaiheista. Samat asteet ovat useimmat muutkin läpikäyneet.

Vuokrasopimukset tehtiin ensi aikoina suusanallisesti, eikä ollenkaan määräajaksi, vaan toistaiseksi eteenpäin. Myöhemmin, nuoren paroonin aikana, otettiin kontrahdit käytäntöön. Ne tehtiin eri pitkiksi ajoiksi eri torppareille. Muutamilla oli sopimusaika 25 vuotta, jopa enemmänkin, toisilla 20, 15, 10, 8 tai 5 vuotta, jotkut saivat vain 3 v:n kontrahdin. Täten koetettiin estää torppareita rettelöimästä ja lakkoilemasta.

Torpat olivat yleensä halutuita. Tavallisesti oli niiden saantiin paikkakuntalaisilla etusija, mutta kyllä vieraitakin otettiin torppareiksi, varsinkin jos he olivat hyviä työmiehiä. Niinpä Jussilan Malakias haettiin Saareen Hykkilästä, kun oli kuultu hänen voimakkuudestaan ja pystyväisyydestään. Kustaa Heikkilä taas tuli Teuron puolelta.

Miekon tiluksista oli puolet torpparien hallussa ja vain puolet kartanon. Kullakin torpalla oli oma paalutettu osansa niitystä. Ne, joilla ei ollut kotoniittyä (Heikkilä, Tuomola, Mattila ja Sarini), saivat haltuunsa kaksi lohkoa, muut vain yhden. — Useimmilla torpilla oli myös oma hakamaa. Oli kyllä muutamia torppia, esim. Heikkilä, joilla tätä ei ollut, mutta nämä saivat laskea karjansa kartanon hakaan. Mainitut laidunmaat eivät kuitenkaan aina riittäneet torpan karjalle, joka silloin täytyi päästää kauas metsäkulmille. Pertusta, kun heinät oli korjattu pois pelloilta, vietiin kaikkien hevoset yhteisniitylle. Tämä oli aidattu Miekkoon ja ulottui Tervasesta kaukolaisten niittymaihin asti. Torpparien alueen

vieressä oli kartanon oma, parempi niitty. Lehmiä ei tähän hevoshakaan ollut lupa viedä, mutta tapahtui kyllä, että joku kuljetti sorkkajalkansa sinne salaa.

Varhaisempina aikoina oli torppareilla perin vapaa metsänkäyttöoikeus. Lupaa kysymättä saivat he ottaa kartanon metsistä polttopuunsa, rakennusaineensa, riuku- ja seiväspuut ja kiskoa tuohta. Siihen aikaan olikin melkein joka rakennuksessa Saaren läänin alueella tuohikatto. Pitkät kepit ja veitset mukana lähdettiin tuohenkiskontaan, laahattiinpa joskus tikapuutkin mukaan, että ylettiin nylkeä koivu oikein korkealta. Tuohia katettiin paksulti päällekkäin kuin päreitä ikään ja malkoja asetettiin tiheään niiden päälle. Niihin kohtiin, missä kaksi malkaa kulki ristiin toinen toisensa päältä, porattiin reiät ja näihin sitten väännettiin puutapit kiinnikkeiksi. Rakennukseen tarvittavat naulat ja laudat kustansi kartano, kaikki muut tarpeet sai torppari hakea itse metsästä. Myöskin pärepuut sai jokainen kaataa metsästä lupaa kysymättä. Myytäväksi ei torppari saanut ottaa tuohia eikä päreitä. — Kartanon metsänvahdin aikana kovennettiin metsänkäyttömääräyksiä. Hän antoi joka torpalle oman vuosilohkon ja merkitsi, mitkä puut sai kaataa. Polttopuita sai kylläkin edelleen ottaa metsistä vapaasti, samaten hakoja eläinten kuivitteeksi. Pärepuiksi annettiin joka torpalle pari mäntyä vuodessa. Päreitä saatiin tehdä kartanon höylällä, mutta maksua vastaan. Torpparin täytyi maksaa koneenkäyttäjälle palkka talon taksan mukaan, ja ellei hän itse joutanut syöttämään, myöskin syöttäjän palkka. — Tervaa torpparit saivat tehdä vapaasti talon metsissä. Alkuaan oli määrätty korvaukseksi kartanoon 1 nelikko tervaa ja hiilet. Terva jäi kuitenkin tästä verosta sittemmin pois, joten torppari antoi pelkät hiilet tervaksista. — Viljansa täytyi torpparin viedä Turpoolle jauhettavaksi, sillä kartanossa ei ollut kunnollista myllyä. Talon myllyn käyttöä ei kylläkään ollut kielletty, ja joskus torpparit pienensivät jyvänsä sielläkin. Pääasiallisesti tätä käytettiin vain karjanjauhojen hienontamiseen. Itse kartano käytti nisunsa ja ryyninsä Janakkalan Viralan myllyssä ja leipä- sekä lehmänviljansa Turpoolla.

Verot suoritettiin melkein yksinomaan työssä. Tavallisen keskikokoisen torpan veroon kuului 1 jalkapäivä ja 2 hevospäivää viikossa, 26 ruoka- eli apupäivää vuodessa ja 4 matkareisua Helsinkiin. Ellei käyty Helsingissä, niin tehtiin näiden kyytien asemesta 4 päivää yhdestä matkasta, siis 16 päivää yhteensä. Lisäksi talkoopäivät kuuluivat torpparien velvollisuuksiin. — Luonnontuotteissa ei veroa suoritettu juuri nimeksikään. Kapteenin aikana oli vielä marjavero, ja silloin piti torpan viedä myöskin 3 säkkiä vuodessa sekä kananmunia (isompien torppien 50 kpl, pienempien suhteellisesti vähemmän). Ensiksimainitut suoritukset tippuivat sitten pois, vain kananmunavero säilyi vielä vanhan paroonin aikana. Tämän jälkeen ei torpparin ole tarvinnut suorittaa veroa minkäänlaisissa luonnontuotteissa, ei viljassa sen paremmin kuin muussakaan tavarassa.

Torpparit maksoivat veronsa ylimalkaan kunnollisesti, joten isännät olivat heihin melko tyytyväisiä ja pitivät lupauksensa ja sopimuksensa. Muutamia häätöjä on Saaren läänissäkin kyllä tapahtunut. Niinpä Tienhaarasta ajettiin Skogberg niminen torppari, Tanilasta häädettiin sekä »Vanha Tanila» (Haara) että »Nuori Tanila». Myös Kivilammea yritettiin pari kertaa häätää, mutta tämä sanoi mäiskäyttäneensä paroonille päin naamaa: »Ei sitä niin vaan mennä munat suorana!» Kaurion torpassa asui ennen nykyisen Himmainkankaan Juhan eno. Hän oli hukuttautunut Kuivajärveen ollessaan kyntämässä Kankaisten pirttipellolla. Hänen leskensä ajettiin pois ja torppa annettiin uusille vuokraajille.

Päivätyömatkat olivat monestikin hyvin pitkät. Kivilammin torpastakin oli yli 7 km kartanoon, Riihiojalta saman verran. Kyllä siinä tallustelemista oli, kun Kivilammilta asti oli mentävä taksvärkkiin kauas Pajuun Kankaisten lääniin asti! Matkaa tuli jo n. 15 km. Kuhasuolle Riihivalkamaan venyi matkaa n. 20 km. Ja entäs tie sitten! Kauas Riihiojan ja Kivilammin kulmallekin johtivat vain kapeat kiviset polut. Sai siinä torppari parka katsoa tarkasti eteensä, ellei mielinyt kompastua kiviin ja puunjuuriin. Välillä polku johti kelluvan suon yli, joskus taas sai kahlata tulvavetisen, leveän puron poikki. Kyllä vakavakin jalka usein luis-

kahti liukkaalta kiveltä, ja vaarassa olivat maitopullotkin! Pimeään aikaan oli taksvärkkimatka tällaisia teitä myöten varsin vaivalloinen. Annetaanpa Riihiojan Hentriikan kertoa tästä kulusta: »Kerran tultiin Kivikongin ojan yli, kun oli ihan pimeätä. Ei siitä muuten päässyt kuin konttaamalla. Ryömittiin vähän matkaa käsin tunnustellen. Yhtä mittaa tuli puu eteen, mutta niin sitä vaan mentiin, että pensaat kahahtelivat!» — Tavallisesti kuljettiin pimeänä aikana »päresoitolla». Riihiojan seinustallakin paloivat pitkät päreet, jotta ohikulkevat torpparit löysivät tien.

Ensin lähetettiin kutsu töihin suusanallisesti. Ne torpparit, jotka tulivat kartanosta, toivat sanan työhön määrätylle henkilölle tai sai tämä tiedon jonkun muun kautta. Myöhemmin toi pehtoori tavallisesti joka sunnuntai-ilta Kujanpäähän kirjeen, jossa oli ilmoitettu mies, työ, kalut ja matka. Kujanpäästä kuljetettiin sanaa sitten edelleen. Usein täytyi lähteä viemään sitä keskellä yötä kauas metsäkulmillekin saakka. — Kankurin, Juhalan ja Seppälän torpat kuljettivat keskenään taksvärkkinuijaa.

Töihin oli saavuttava täsmällisesti. Ellei torppari lainkaan tullut määrättyyn päivätyöhön, sai hän »ryykeliä» tai sakkopäivän. Muutamien pehtoorien, esim. Larssonin, aikana sai palata kotiinsa, vaikka vain muutaman minuutinkin olisi myöhästynyt; työtä ei enää annettu. Ei auttanut vaikka taksvärkkäri olisi kulkenut kuinka pitkien ja vaivalloisten matkojen takaa tahansa. — Jussilan Malakiaankin oli mainittu Larsson käskenyt menemään kotiin, koska tämä hieman oli myöhästynyt. Mutta parooni oli sattunut olemaan ylhäällä, ja Malakias sai kun saikin työtä pyydettyään sitä itse herralta. Tästä Larsson oli kovin vihainen, mutta Malakias vastasi tekevänsä työtä paroonille eikä pehtoorille, ja sai jäädä. — Kaikki työnantajat eivät olleet yhtä ankaroita kuin Larsson. Myöhästyneillekin he vielä määräsivät työn.

Työpäivä oli pitkä. Kaikkein varhaisimpina aikoina kesti se 3—9. »Kalterskan» (kapteenskan) aikana mentiin aamulla työhön klo 4 ja päivä loppui klo 8 illalla. Kyllä torpparit saivat nousta varhain ehtiäkseen täsmällisesti perille! Ei siinä kaikkia unia nukuttu, kun illallakin vasta klo 10 tienoissa päästiin kotiin. Klo 2

aikaan täytyi torpparin jo taas nousta hevosia haasta hakemaan, ja sittenkin tahtoi tulla kiire. Metsäkulman torpparit tulivat kylmimmällä ja pimeimmällä ajalla suuret eväskasat mukana jo illalla valmiiksi kartanoon. Renkituvan ovet olivat yötä päivää auki, ja siellä sai torpan mieskin yhdessä »reissaavaisten» kanssa kallistaa päänsä penkille lyötyään muutamia halkoja pesään ja haalittuaan joitakin säkkirisoja tai käärittyään oman takkinsa päänalaisekseen. — N. 30 v. takaperin lyhennettiin työpäivää siten, että se alkoi klo 5 ja päättyi klo 8. V. 1906 alettiin mennä työhön klo $^1/_2$ 7 aamulla ja silloin päivä päätettiin klo 7 illalla. Ruoka-aikoja oli kaksi, suurustunti klo 8—9 ja päivällisloma klo 2—3. Nämä ajat hieman vaihtelivat eri työnjohtajien aikana. Välillä viivyttiin työssä yli määräajankin, joskus klo 9:ään ja 10:eenkin asti. Ei näistä ylitöistä mitään rahapalkkaa maksettu. Joskus käskettiin illalliselle kartanoon, välillä taas kaikki kuitattiin ryypyllä.

Työhön tullessaan torpparien täytyi tuoda kalut mukanaan. Kartanon työvälineet olivat peräti alkeelliset ja vähälukuiset. Siellä oli yhteen aikaan m.m. vain 1 äes ja sekin varastettiin. (Portaan Moleniuksella eräät vangit olivat kertoneet panneensa sen järveen). Saaren tallissa on joskus ollut vain 2 työhevosta ja muutamia rotuhevosia lisäksi. Härkiä oli kylläkin useampia, sillä melkein kaikki vetotyöt suoritettiin härillä. Koko talossa oli vain yksi kirveskin. Yksin perunakopat ja lastatkin täytyi jokaisella olla mukana, kun mentiin perunannostoon. — Jussilan Malakiaalla oli Saaren alueella ensimmäinen vieteriäes. Kartanossa oli siihen aikaan 1-piikkisiä äkeitä, mutta kylläpä tuli sinnekin pian parempia, kun Jussilan mainiot kalut nähtiin ja koeteltiin. Vähitellen parannettiin työkalustoa koulutettujen pehtoorien aikana.

Työt olivat suurimmaksi osaksi tinkitöitä. Sontatinkinä oli 2 patteria, yhteensä hiukan yli 200 kuormaa. Torpista määrättiin tavallisesti 2 miestä ja 1 hevonen. »Jalkamies pisti ja hevosmies kuljetti, ja päivä oli pulkassa.» — Ojatinkiin kuului 100 (90) syltä vanhan ojan perkausta, 40—50 syltä uutta 6 korttelin ojaa. — Puunhakkuutinkinä oli 5 vanhaa kyynärää halkoja. Metsästä sai itse kaataa puut. Joulun aikaan tinki vähennettiin 4 kyynärään.

Hevosmiehen osalle tuli kyllä 7 kyynärää ja 4 kyynärää jalkamiehelle. Riihipuiden hakkuutinki oli 3 vanhaa syltä. — Kyntötingissä katsottiin myös työn kunnollisuutta. Kynnökset oli tehtävä 8:n tuuman syvyydeltä. Sahroilla kynnettiin 3:s, viimeinen kerta. Tavallinen määrä oli tynnyrinala päivässä. — Aitaa piti pystyttää 55 paria päivässä, kun tekijä itse haki vitsat metsästä, sitten enemmän, kun ne saatiin talosta. — Kerpputinkiin kuului 300 kerppua ja riukutinkiin 12 tonttia (144 kpl) riukuja.

Tinkitöitä torpparit halusivat kyllä mielellään, »kunnei järki puoletonta pantu». Tavallisesti saivat miehet lähteä pois määräosansa suoritettuaan. Oli kyllä sellaisiakin tapauksia, että työtä lisättiin. »Nyt tinki oli liian helppo», sanoi pehtoori ja antoi lisää työtä. Kerran joku sitoi liian pieniä kerppuja ja sai tehdä vielä 25 kpl lisää. Jos tinki jäi kesken, täytyi torpparin seuraavana päivänä tulla »palkitsemaan» eli »kasansa ruokkoomaan». Mutta roimat työmiehet selvisivät tingeistään jo hyvinkin aikaisin. Kyllä he sitten myös raatoivat, että paita oli märkä! Mies istui aisalle ja antoi hevosen mennä »niin että kura riiskui sontakasan päälle». Uutelan Kalle ja Lintusyrjän Aku olivat semmoisia poikia, että selkisivät lantatingistäänkin jo klo 10 aikaan aamupäivällä. Kerran sattui parooni tulemaan heitä vastaan, kun he märkinä ja punaisina palasivat työstään näihin aikoihin, ja sanoi: »Kyllä teillä nyt on ollut siellä pahoja poikia apulaisina!» — »Kyllä minä myös oikein kovasin työni», sanoo Jussilan Malakias, »ja voimaa minulla oli kuin karhulla! Kerran päreitä tehtäessä tuli voimasta kysymys. Oli iso tukki siinä lähellä, ja miehet sanoivat, ettei sitä kukaan jaksa kantaa. ‚Ei muut kuin minä', sanoin, otin 3—4 syltä pitkän tukin selkääni ja kannoin, että rotisi!»

Apu- eli ruokapäiviä oli siis vuodessa 26. Tällöin kelpasivat naiset ja pojatkin töihin. Näistä 26:sta päivästä oli 6 n.s. kehruupäiviä, jolloin kapteenskan aikana kehrättiin. Kehrääminen lopetettiin sittemmin, mutta mainitut 6 päivää säilyttivät yhä edelleen kehruupäivien nimen. Torppareilla täytyi silloin olla »oma pussi völissä», ja vain 20:sta päivästä annettiin kartanon ruoka. Myöhemmin, nuoren paroonin aikana, tämä tapa lopetettiin, joten

torpparien oli tultava apupäiviin aina oman ruokansa kanssa. Korvaukseksi talon aterioista heille annettiin 10 kappaa rukiita ja leiviskä silakkaa (»syöminen ja särvin»). Tähän vaikuttivat kai useammatkin syyt. Muutamien mukaan kartanon ateriat lakkautettiin siitä syystä, että »ruokottomat pojat panivat silakanpäitä puuroon ja olivat muutenkin ilkeitä», toiset taas väittävät, ettei Ahlforssin (työnjohtajan) vaimo viitsinyt laittaa ruokaa niin suuria määriä, kuin syöjät ahtoivat vatsoihinsa. Päätekijänä asiassa oli kuitenkin varmaan se seikka, että torppareita voitiin nyt lähettää kauemmas metsäkulmille, kun taas heidän talossa aterioidessaan oli ollut pakko aherrella kartanon nurkissa. — Apupäivät täytyi suorittaa aina kesällä, kesä-, heinä- ja elokuun aikana, siis silloin, kun torpparin voimia olisi kipeimmin tarvittu omilla pelloilla. Apupäivätöinä oli heinän ja kauran tekoa, puutarhan ja kartanon mäen käväisemistä, perunamaiden perkausta, perunain ylösottoa, turpeiden kuokintaa ja ohdakkeiden keräämistä pelloilta. Oli siis paljon sellaistakin työtä, johon lapsetkin kykenivät. »Matti Myöhäiset» pantiin vielä syksyllä riihen puintiin.

Kuten jo mainittiin, täytyi taksvärkkärien tehdä 4 Helsingin matkaa vuodessa, isompien torppien nimittäin. Teuron sahalta kuljetettiin metsäteitse Vojakkalan kautta lautoja ja lankkuja. Myös viljaa vietiin Helsinkiin; kuormaan pantiin 50 leiv. heiniä ja kauroja lisäksi. — Muutama sananen torpparien Helsingin-matkoista! Tavallisesti laskettiin tähän matkakyytiin kuluvaksi 4 päivää, mutta usein siihen meni kokonainen viikko, jopa enemmänkin. Matkan varrella oli yövyttävä taloissa ja itse sai maksaa yösijan, jos siitä maksua meni. Tietysti täytyi olla paljon evästä mukana. Kartano ei tätä kustantanut, vaan se oli torpparin omaa ruokaa. Joskus tekivät suuret lumimäärät ajon kerrassaan mahdottomaksi, eikä ollut muuta neuvoa kuin jättää kuorma tielle ja palata kotiin parempaa keliä odottelemaan. Eivät talven kovissa pakkasissa vähät tamineet kuorman päällä istuessa riittäneetkään! Paksut »pälsyt» niskassa, korkeat, 3-kertaisesta langasta neulotut lumisukat ja koivet jalassa, ja sittenkään ei vilu ollut kaukana. Varsinkin naisihmiset »tuppasivat hytisemään». Näitä matkakyy-

tejä suorittivat nim. joskus naisetkin, jollei torpassa ollut miehiä tai elleivät nämä joutaneet. Himmainkankaan Maija ja Kaurion Hentriika olivat useinkin lautakuormalla »istua könöttämässä». Tuskin naiset yksin olisivat uskaltaneet tällaiselle matkalle, mutta ajomiehiä oli tavallisesti iso joukko. Muutamin paikoin syntyi miesten välillä hurjia tappeluitakin, mutta Saaren torpparit olivat hyväsopuisia keskenään, joten matkat sujuivat rauhallisesti. Paroonilla oli talo Helsingissä, ja täällä torpparit saivat yöpyä.

Pääkaupungin reisu vastasi yhtä matkakyytiä. Lautakuorman ajo Urjalan asemalle teki lautakyydin. Neljä lautakyytiä vastasi yhtä matkakyytiä. Myös Matkun asemalle ajettiin puita joka viikko. Yhdestä matkakyydistä saatettiin myöskin tehdä 2 Riihimäen ja Hämeenlinnan ajoa. Turkuun vedettiin viinaa, jota keitettiin kartanon »rännissä». Tavallinen määrä oli 100:n litran kuorma. Näistä matkoista on monta hauskaa juttua. Torpparit kiersivät vintilällä reikiä tynnyreihin ja imeskelivät viinaa pilleillä, »niin että olivat aika lenskassa». Oli vielä muitakin ajoja, pitempiä ja lyhempiä. Talvella tuotiin Turpoolta sahanpurua kartanoon karjan kuivikkeeksi Määrlammista Suujärvelle vievää talvitietä myöten. Talvisaikaan vedettiin myös savea talon niittymaalle. Ei ollut savenottopaikalla minkäänlaista suojaa ajomiestä varten, vaan ulkona paukkuvassa pakkasessa hän sai kohmettunein käsin haukata leipäänsä. Myöhemmin kyllä rakennettiin pieni »savipirtti» näitä ajomiehiä varten.

Elopäivät (»kenkkipäivät») olivat ylimääräisiä työpäiviä. Jos torpasta oli 3 p:n vero, täytyi siitä lähettää elotalkoihin 3 henkeä, jos taas 2 p:n vero, niin 2 henkeä j.n.e. Jollei torpasta riittänyt niin monta henkeä kuin oli määrä, täytyi mennä taas toisena päivänä. Työtä tehtiin kovasti. Sirpillä siihen aikaan leikattiin kaikki ruis. Kartanon etumies hosui edellä minkä jaksoi ja »torpparirääsyt» perässä. Yhden naisihmisen täytyi ehtiä sekä kokoomaan että sitomaan niittäjän perässä. Parhaat niittäjät olivat Uutelan Kalle, Aholan Janne ja Riihiojan Kalle (se, joka »hukkasi itsensä ehdollisesti salmeen»). Paras niittäjä kutsuttiin aina silloin tällöin viidakkoon, ja hän sai »napin», jotta olisi vain hyvin ho-

sunut. Huonointa pilkattiin kovasti. — Kartanon rouvat, neidit ja herrat kulkivat joskus maantiellä eloväen puuhia katsellen, mutta talon herra oli itse pellolla valvomassa ja käskemässä. Jussilan Malakias vielä muistaa, kuinka herra kurkisteli jostakin heinäladosta »kupparin sarvella», semmoisella »näkötornilla», eikä silloin uskaltanut istahtaa selkäänsä lepuuttamaan.

Ruokaa saatiin elopäivinä kartanosta 3 kertaa: suurus klo 8 aamulla, päivällinen klo 2 ja vielä ehtoolla syötiin yksi ateria. Tämä ruokapuoli se houkutteli vieraspaikkakuntalaisiakin talkoihin, ja melkein joka torpasta lapset olivat mukana. Tupanokan puolella oli suuri pata, jossa keitettiin ruokaa, ja sitä valmistettiin myös talon »rännissä». Kartanon pihalla, Leipäsellä (siinä missä nykyään on toinen päärakennus), oli pitkät pöydät suurten koivujen alla. Eihän siinä mitään oikeita pöytiä riittämiin asti ollut, paksuja lautoja vain pukkien tukemina. Jos taas oltiin elossa Miekon puolella, syötiin Tervasen karjavajassa. Ruokapöytiä jatkettiin sitten ulos asti tarpeen mukaan, sillä toisinaan istui niiden ympärillä toista sataa nälkäistä ihmistä. Ruokaa täytyi olla tietenkin paljon: perunoita suurissa puupunkissa, silakkaa, leipää, »kummattua» maitoa, lihaa, voita sekä »rieskavellinkiä». Kalaa oli myöskin aina pöydässä, sillä kartanon miehet vetivät nuottaa kesäaikana kolmasti viikossa. (Nuotanveto ei kuulunut torpparin velvollisuuksiin, mutta jos hän oli mukana, sai hän osan kaloista, sitten kun parhaat oli ensin valittu kartanoon). Äijät vetivät vain puulusikkansa saapasvarrestaan esiin ja alkoivat pistellä. Jollei katsonut eteensä, niin jäi »piätiksi». — Kahvia saatiin elopäivinä kaksi kertaa nisusen kanssa, ja sahtia sai jokainen juoda »niin paljon kuin mahaan mahtui». Kartanossa sitä tehtiin (m.m. Sillanpään Tilta oli hyvä sahtimestari) ja tuotiin Miekkoon suurissa maitotongissa ja saaveissa hevosella. Eihän se talkoomiesten kalja mitään »kovaa poikaa» ollut, mutta kylläkin sellaista, että tottumattoman vatsa kipeäksi tuli. Lintusyrjän mamma oli kerran tehnyt semmoisen sahdin, »joka jo pani vähän kukeroimaan».

Ruoka-ajoilla pirstattiin ja juteltiin. Semmoinen Kelhun Kalle oli vallaton mies, joka sai talkooväen hyvälle tuulelle. Kerrankin

hän oli ottanut ison vellikauhan ja pistellyt sillä ruokaa poskiinsa. Kerran taas, kun miehet pelasivat korttia, tuli Juhala iso tervasuti kädessä ja löi sen keskelle korttikasaa. Toisinaan pantiin tervasuteja toisten eväspusseihin tai kätkettiin koko pussit. — Samallaista »lystiä» pidettiin myös »heinänkokouksessa» ja kauratalkoiden ruoka-ajoilla. Jotkut vekkulit olivat kerran tunkeneet kuolleen sian Jussilan Malakiaan heinäsäkkiin, »se kun oli niin järki pölvästimäinen mies». Joskus vedettiin sormikoukkua ja väkikapulaa. Paremminhan sitten taas jaksettiin raataa.

Elopäivän illalla oli sitten reippaat talkootanssit joko Saaren »elohuoneessa» (ladossa) tai renkituvassa. Miehet saapuivat puhtaat, aivinaiset paidat päällään, sillä se oli kovasti kartanon herran mieleen. Talon isännät ja rouvatkin pistäytyivät tätä ilonpitoa katselemaan, »kuljeskelivat harvakseen, käsikoukussa ja nauraa hihittivät». Kuuperi-vainaa Kaukolasta ja Mattilan Kalle vetelivät vuoroon 1-rivisellä haitarilla polkat, purpurit ja »sivallusvalssit». Aamuun asti tanssittiin. — Olihan elopäivistä siis hauskuuttakin, jos oli työtäkin. Reippaassa tanssissa unohdettiin varmaan ankaran raadannan aiheuttama väsymys, työnjohtajan nuhteet ja herran käskevät silmäykset. Ehkä siinä karistettiin monet muutkin huolet, ainakin hetkeksi.

Suoritetun työpäivän työnjohtaja merkitsi joka ilta kirjoihin. Taksvärkkilaput olivat käytännössä vanhan paroonin loppuajoilla ja jonkun verran vielä nuoren paroninkin aikana. Nämä laput olivat monenlaisia: hevospäivästä annettiin sininen, jalkapäivästä keltanen ja apupäivästä punanen. Jos päivä jäi kesken, leikattiin lapusta kulma pois. Kussakin lapussa oli sana »Saari». Joka kuukauden lopussa vietiin nämä kartanoon. Samalla kertaa jaettiin nuhteita ja määrättiin rangaistuksia, jos niin tarvittiin. Mutta tavallisesti torpparien käytös ei antanut sellaiseen aihetta. — Usein eivät torpparit olleet tehneet ylipäiviä. Jos niin tapahtui, suoritettiin heille maksu jyvissä tai rahassa; ei siis ylimääräisistä päivistä annettu taksvärkkilappuja.

Taksvärkkiin kelpasivat kaikki torpan miehet, jos vain olivat työkuntoisia. Renkejä tai muita vieraita ihmisiä, jotka asustivat

torpassa, ei kylläkään otettu veropäiviä tekemään, nämä kun eivät asuneet vakinaisesti paikkakunnalla, vaan joutuivat muuttamaan. Torpan miehistä kykeni kuka tahansa suorittamaan n.s. miehen päivän, iästä ja arvosta riippumatta. M.m. Lintusyrjän Kalle rupesi taksvärkkiin jo 13 v. vanhana. Mutta hän olikin kuulemma silloin jo iso »kolperi», ja kyllä hän väärävarrella viikatteella siinä niitti kuin toisetkin.

Kartanon haltijain ja torpparien välit olivat melko hyvät. Isäntä suosi tavallisesti enimmän niitä, jotka tulivat hyvin toimeen, eikä hyvinvoivan veroa lisätty. Jos torppari teki työnsä kunnollisesti, sai hän isännältä kiitokset, jos hän taas hutiloi, ei häntä oikein suopein silmin katseltu. — Kapteenska oli hyvä ihminen. Kun »läänissä» joku sairasteli, lähetti hän lääkkeitä. Kujanpään Maijan rintatautia sairastaneelle tädille määräsi hän kerran seuraavan lääkkeen: 1 naula kahvia keitettiin 1 litrassa vettä, ja tätä väkevää juomaa annettiin sairaalle tipottain. Kerran kapteenska lähetti Himmainkankaan Maijalle joitakin risiinilehtiä lääkkeeksi, kun tämä sairasti lämmintätautia. Monet vanhat muistelevat kiitollisina kapteenskan nuorinta tytärtä, Matildaa, joka oli määrätty Kankaisten haltijaksi. Usein hän komealla hevosellaan ratsasteli torpparikulmalla ja kävi vanhoja katsomassa. Lähettipä hän heille jouluksi joskus pienet lahjakäärötkin. Matilda kutsui lapsetkin silloin tällöin kartanoon. »Kyllä minä vielä hyvin muistan», kertoo Kujanpään Maija, »kun me lapset jouluaattona olimme talossa joulukuusella ja veisasimme ‚röökkäsimme'. Lahjojakin siellä annettiin, kuvapapereita ja koreita nauhoja. Minäkin sain kerran suuren kauniin ‚rosetin'.»

Myöskin vanha parooni oli ystävällinen herra. Kyllä hän torpparin kanssa juttusille rupesi, kyseli vuodentuloa ja heidän toimeentuloaan. Heinä- ja elokuun aikana hän kulki metsästelemässä koreine reppuineen ja valkeine koirineen. Pienille rääsyisille lapsillekin hän alentui puhelemaan. Tässä eräs pieni juttu: Kujanpään isoon papumaahan oli päässyt sika. Paroni sattui kulkemaan ohi ja huusi pienelle Maijalle: »Sika on papumaassa!» »Se on oma sika», vastasi tyttö. »Oma sika, oma papu», myhäili vanha herra

jatkaen matkaansa. Nuoren paroonin aikana sattui silloin tällöin pieniä ristiriitaisuuksia. Isännän ja Kujanpään välille tuli jotakin »harkkoa» Sepän haassa. Mutta Kujanpää vastasi moitteisiin: »Sinä olet herra Saaresta, ja minä olen herra Heikkilästä», sivusi kaulurista ja pyyhkäisi niin että tärähti. Yksi jalkapäivä oli tästä rangaistuksena. Tämän jälkeen ruvettiin Kujanpäätä yleisesti sanomaan Heikkilän herraksi ja itse torppaa Herralaksi. (Tällä Heikkilän herralla sanotaan olleen paljon rahaa, jota hän säilytti pytyssä vintillä). Myöskin Himmainkankaan Juha oli saanut torumista, mutta tämä oli ottanut reen takalaudan ja antanut siitä herralleen päin naamaa. Paroonin kerrotaankin sen jälkeen sanoneen: »Jumala varjelkoon Himmainkankaan kouriin joutumasta!» — Kerran kun Jussilan Malakias oli lantaa ajamassa, tuli parooni häntäkin jostakin asiasta muistuttamaan ja lupasi sylkeä Malakiaan suuhun. Mutta tällä oli heti sana valmiina: »Ei, sitä, parooni, niin lähelle tulla, että napit sattuu!» Toisenkin kerran rohkeni Malakias aukaista suunsa. Hän oli kerran ajamassa vakoja vanhalla valakalla, ja parooni tuli moittimaan, etteivät vaot muka olleet kyllin suorat. Malakias käski paroonin ottamaan seipäitä maasta ja asettamaan niitä suoraan linjaan, jonka mukaan hän osaisi suunnata kyntönsä. »Mutta se äkseeras, kiros ja meni pois» Malakiaan sanojen mukaan. Yleensä siis näyttäisi siltä, etteivät nuoren paroonin aikana välit olleet niin hyvät kuin vanhan paroonin, korkean »sinaatin herran», jota kaikki suuresti kunnioittivat.

Vapaaherra V. E. de la Chapelle.
Kuollut 1930.

On kyllä päinvastaisiakin kuvauksia nuoresta paroonista. Vaikka joskus hiukan riideltiinkin, osattiin väliiliä taas olla ystäviäkin. Jos parooni sattui olemaan hyvällä päällä, saattoi hän Miekossa käy-

dessään tilata jostakin mökistä työmiehille kahvitkin. Joskus pisti hän noin vain salavihkaa viisimarkkasen torpparin kouraan tai pellolla kulkiessaan virkahti työtään hosuville: »Älkää nyt tappako itseänne!» — Ja kyllä parooni useasti torpparin majaan poikkesi, kun ohi sattui kulkemaan. Poikkipuoleenkin hän kerran tuli ja kyseli kahvia. »Ei meillä ole muuta kuin yksi kuppi ja sekin on rikki, tuohentervalla kiinni liimattu», sanoi torpan vaimo. »Mitäs minä kupista välitän, kun vain kahvi hyvää on», naureskeli parooni ja joi kolme kupillista. Myös Laikkorvesta isäntä kerran pyyteli juotavaa. Liisa kantoi kaljatuopin, parooni ryyppäsi ja kehui: »Mutta hyvää oltta se Liisa on tehnytkin!» — Monta muuta kertaa istui kartanon herra torpan katon alla, joi tarjotut kahvit, sahdit ja kirnupiimät ja oli »höyliä poikaa». Vanhaa paroonia eivät torpparit kehdanneet varsinaisesti kutsua pitoihinsa, mutta nuori parooni oli aina silloin tällöin heidän vieraittensa joukossa. Hän kävi m.m. Jussilassa maahanpaniaisissa, Koskilan häissä ja samaten Kujanpään Maijan sisaren häissä.

Sattui sellaisiakin tapauksia, että torpparit vuorostaan saivat kestitystä kartanossa. Useasti ei tätä kylläkään tapahtunut. Vain kaksissa suuremmissa pidoissa torpparit ovat olleet: kapteenskan ja friiarinnan hautajaisissa. Torpparit vaimoineen kutsuttiin vasta toisena päivänä, kuten tapa yleensä oli. Parhaansa panivat torpparit tietenkin ylleen lähtiessään näihin elämänsä ainutlaatuisiin kesteihin. Renkitupa oli koristettu kuin juhlahuone ja pöydät oli asetettu ympäri huonetta. Piiat kantoivat sisään ja herrat itse tarjoilivat. Annettiin kahvia, ruokaa ja limonaadia, sekä punaista että valkoista. (Tupalakin karkasi kinni punaseen pulloon, kun luuli viinaa olevan.) Ruokaa oli yllin kyllin ja hienoa, »ettei tavallinen tollo tiennyt, mitä olisi ottanut». Neljättä tuntia syötiin, »ja lautasetkin muutettiin välillä!» Lomassa vedeltiin aina tupakkaa. Sahtia oli pöydällä pullossa ja lisäksi tuopit kiertelivät miehestä mieheen. Tuliaisiksi lapsille sai jokainen vielä suuren rinkilän. — Mutta minkälaista oli näitten kemujen jälkeen? Tuolit ja pöytäliinat paksussa tervassa, ja torpparinraukat lopen uupuneita ja ylensyöneitä, niin että oksensivat renkitupaan. »Mitäs kun hoto on,

niin se nielee kaikki.» Siellä he sitten olivat pitkänään, yksi yhden penkin alla, toinen toisen. — Kova leipä, silakka ja peruna olivat melkein ainoat ruoat, mitkä köyhä torppari oli nähnyt. Eipä ihme, että hienoihin herkkuihin käsiksi päästyä näin hullusti kävi.

Juhannusiltana kokoontuivat torpparikulman nuoret kartanoon. Korkea »maistonki», joka koristettiin sananjaloilla, kukilla ja »lehmänkielillä», pystytettiin Leipäsen mäelle. Kahvia tarjottiin kartanon puolesta ja jokaisen kouraan pistettiin suuri pulla. Usein oli Kaukolankin nuoria mukana, ja heitä kestittiin samalla tavalla. Aamuun asti siinä kartanolla kisailtiin »pelien» soidessa. Pikkupojille järjestettiin pussijuoksua ja pukkisotaa katselijoiden suureksi huviksi. Palkintona voittajille oli iso appelsiini tai muutama penni rahaa. Appelsiini asetettiin aina portin pylvään nokkaan, ja kyllä pojat parhaansa yrittivät sen saadakseen. Kartanon herratkin olivat yhdessä torpparien kanssa juhannusta juhlimassa. Tupanokassa oli linjat ampumista varten; siellä myös »paiskattiin kierikkaa».

Ei torpparin jokapäiväinen kotielämä mitään hääviä ollut. Tavallisesti asui koko perhe yhdessä ahtaassa huoneessa, jossa kanat tepastelivat ja jossa sakka- ja likasaavit levittivät pahaa lemua. Illalla valvottiin päreen valossa ja tehtiin käsitöitä, sillä ei päivällä aikaa riittänyt. Kudottiin sarsia ja parkkumia, punottiin vitsaköysiä, valmistettiin tanokenkiä tai neulottiin paksuja lumisukkia. Ruokapuoli oli niukkaa ja perin yksinkertaista. Karja ei antanut paljon. Harvoin sai torppari kallistaa kahvitilkan suuhunsa. Kartanon työt vaativat niin paljon aikaa, että töin tuskin jäi sitä torpan maiden jonkinlaiseen kunnossapitoon. — Sudet ja karhut aiheuttivat usein torpparille suuret vahingot. Kaurion Hentriikan kotoa repi karhu 4 lehmää, samoin lehmän Poikkipuolesta, Tuomolasta, Heikkilästä ja Seppälästä. Viimeksimainitusta paikasta vei susikin vielä kaksi lammasta yhtä aikaa. — Suurina nälkävuosina torpparin elämä oli tietenkin kaikkein kurjinta. Vehka, pavunvarret, koivunparkit ja ruumenet sotkettiin taikinaksi ja pantiin uuniin, josta se sitten monesti saatiin vedellä uuniluudalla ulos, kun ei pysynyt lainkaan koossa. Lisäksi vei halla perunat. Talvet olivat ankarat. Suurin ponnistuksin saatiin usein kiskoa tuvan ovea

auki, sillä korkeat lumikinokset olivat kasaantuneet yöllä sen taakse. Siihen aikaan torpparit vasta koetukselle pantiin: kova työ, huono ruoka. Monessa paikassa miehet sairastelivat. Ellei saatu palkatuksi etulaista, täytyi taksvärkit jättää ja siirtää niiden suoritus eteenpäin.

Jussilan torpan sauna ja riihet.

Raskaassa ruumiillisessa työssä torpparin aika kului melkein kokonaan. Joskus ehdittiin ehtoisin istuskelemaan Kujanpäähän tupakoimaan ja pohtimaan päivän kysymyksiä. Nuoret joskus vapaa-aikanaan pistäytyivät Kankurille tai Mattilaan numeroisia leikkimään ja leskestä juoksemaan. Torppareiden kesken vallitsi hyvä sopu. Mitään suurempia riitoja ja tappeluita ei tapahtunut. Kerran murhasi Riihiojan torpassa asunut Piate-Kaisa miehensä Juhan. He olivat kovin riitainen pariskunta. Eräänä jouluaamuna tavattiin Juha kuolleena sängystään, kurkku auki viillettynä. (Murha tuli ilmi vasta 31 vuoden kuluttua. Piate-Kaisa luuli nim. silloin kuolevansa ja tunnusti tekonsa. Hän itse jäi kyllä vielä elämään sillä kerralla, mutta tuomittiin 1889 kuolemaan, jota ei kuitenkaan täytäntöönpantu).

Torpparien henkisestä sivistyksestä ei kartano paljoakaan huolehtinut. Salmen rannalla olevassa Käpylässä pidettiin talon puo-

lesta jonkun aikaa koulua. Saaren läänissä piti Juhalan Kalle sunnuntaisin pyhäkoulua.

Torpparin kuoltua joutui torppa tavallisesti hänen vanhimmalle pojalleen. Kuitenkin kartanon herralla oli tässäkin asiassa ylin määräämisoikeus. Jos vanhin poika ei hänen mielestään ollut kyllin kykenevä työmies, saatettiin torppa antaa jollekin muulle pojalle tai vävymiehelle. Samaten kävi, kun torppari tuli vanhaksi ja työkyvyttömäksi. Vaari ja muori joutuivat eläkeläisiksi. Heitä varten rakennettiin mökki torpan alueelle, ja eläkkeensä he saivat torpasta. Torpan alueen ulkopuolelle ei eläkevaarin tupaa saanut rakentaa. Samaten oli kielletty kaikenlainen peltojen tekeminen ja maiden laajentaminen torpan piirin ulkopuolelle. — Torpan muut lapset saivat lähteä pois itseänsä elättämään. Toisinaan onnistuivat tytöt pääsemään kartanoon piioiksi ja pojat rengeiksi, jos jo pienestä pitäen olivat ahkerasti hääränneet kartanon töissä ja olivat muuten nöyriä.

Kertojat:

Kalle Lintusyrjä,	synt.	Saaressa,	80 v.
Malakias Jussila,	»	»	78 v.
Vihtori Kankuri	»	»	74 v.
Juha Riihioja,	»	»	69 v.
Hentriika Riihioja	»	»	69 v.
Kalle Kujanpää,	»	»	70 v.
Maria Kujanpää	»	»	61 v.
Hanna Tulander,	»	»	78 v.
Juha Himmainkangas,	»	»	76 v.
Maija Himmainkangas,	»	»	86 v.
Hentriika Kaurio,	»	»	kuollut 85 v.
Samuli Hedlund,	»	»	67 v.
Kustaa Heikkilä,	»	Teurolla,	74 v.

Tammelassa suoritetut maanjaot.

Kirj. maanmittausinsinööri *Aimo Luotonen.*

Ensimmäiset niistä yhteisasutuksista, joita sanotaan kyliksi, ovat syntyneet jo historiantakaisena aikana. Yhtä vanhaa juurta on käsitys, että niiden talojen omistajilla, jotka kuuluivat kylään, oli yhteinen omistusoikeus kylän alueeksi joutuneeseen yhteiseen maahan, josta kunkin talon tuli saada osuutensa mukaan kylässä. Kun sitten kylän asukkaiden lukumäärän lisääntyessä ilmeni pakko käydä lähemmin järjestämään kunkin osakkaan hallinto-oikeutta kylän viljelyksessä oleviin tiluksiin, johti tämä tilusten jakoon.

Millä perusteilla jako niinä aikoina toimitettiin, sitä ei tunneta, mutta se tiedetään kumminkin, että jo esihistoriallisina aikoina jonkinlainen vakiintunut jakotapa oli olemassa, mitä todistaa sekin seikka, että tällä jakotavalla oli vakiintunut nimitys hamari- eli vasarajako. Otaksuttavasti noudatettiin vuorottaista nautintoa, joka kansan keskuudessa jossakussa tapauksessa vieläkin on käytännössä.

Maan lopullinen ja säännöllinen jakaminen kylän eri talojen kesken säädettiin jo Ruotsin valtakunnan maakuntalaissa, joilla on tämän toimituksen varalle tarjottavana jo erikoinen jakoperustekin, ja kun tilusten jaon tuli tapahtua ilmansuuntien mukaan, sai tämä jakotapa nimekseen suuntajako tai sarkajako (muitakin nimityksiä käytettiin, esim. aurinkojako).

1500-luvun verokirjoista ilmenee, että Tammelan kylät olivat mainitun vuosisadan keskivaiheilla jaetut sarkajaon mukaan. Tam-

melassa lienee tullut sarkajako käytäntöön vähän myöhemmin kuin Varsinais-Suomessa eli noin 1500-luvun paikkeilla. Sarkajaon ulkopuolelle jäivät luonnollisesti kaikki yksinäiset tilat ja tiluskappaleet, joissa ei jakoa tarvittu.

Vielä vuoden 1734 lain mukaan oli sarkajakoa sovellutettava. Tässä jaossa määrättiin kylälle ensin yhteinen tontinpaikka, jonka läpi johti yksi tai kaksi toistansa leikkaavaa, pääilmansuuntien mukaan kulkevaa katua. Näiden viereen merkittiin sitten kylän osakkaille tontteja. Tontin suuruus riippui omistajan osuudesta kylään, ja se kävi ilmi veroluvusta. Sen jälkeen jaettiin pellot ja niityt siten, että maa oli kussakin lohkossa laadultaan samanlaista. Nämät lohkot jaettiin kylän osakasten kesken. Jokainen osakas sai sellaisen saran, että se vastasi hänen tonttimaansa suuruutta muiden tontteihin verrattuna. Kukin osakas sai tiluksensa siinä järjestyksessä missä tontitkin olivat. Sittenkun kullekin oli annettu sarka, jatkettiin jakoa samalla tavalla kunnes koko lohko oli ositettu. Metsämaat ja vesialueet jäivät tavallisesti yhteisiksi. Maan laatu salli kuitenkin vain harvoin säännöllisen suuntajaon toimittamisen. Kylän katuja ei läheskään aina voitu tehdä pääilmansuuntien mukaan kulkeviksi, eikä lohkoja säännöllisen muotoisiksi. Tämän vuoksi on tätä jakoa tavallisesti kutsuttu sarkajaoksi.

Sarkajaon tarkoituksena oli jakaa verotaakka tasaisemmin kylän asukkaiden kesken, toisin sanoen: jokaisen tuli maksaa veroa omistamansa todellisen maaomaisuuden mukaan, sillä historiallisen ajan alusta asti olivat monet voimat toimineet Länsi-Suomessa varsinaisen kyläyhteiskunnan hajoittamiseksi. Aateli kokosi itselleen osia vanhoista kylänmaista, kirkko kokosi lahjoitusten muodossa maaomaisuutta ja lopuksi oli maasta tullut vaihto- ja kauppatavara, joka pilkkoi vanhat sukutilat j.n.e. Tuloksena oli maaomaisuuden suuri pirstoutuminen kaikilla vanhoilla asutusseuduilla. Näin oli laita osittain Tammelassakin. Siellä saattoi tavata samassa kylässä veromaata, rälssimaata, kirkonmaata, ulkoveromaata j.n.e. Tämän maaomaisuuden hajoamiseen liittyi häiriöitä viljelyksessä, mutta vielä pahempia olivat kylän maaverojen maksamisessa vähitellen syntyneet epäkohdat. Varsin tuntuvaa haittaa tuotti juuri verojen

maksuissa se, että monessa kylässä oli suuria maa-aloja joutunut vieraskyläläisille, ja vanhat omistajat olivat pakoitetut maksamaan veroa luovutetuistakin tiluksista, ilman että he siitä kuitenkaan saivat nauttia. Näitä epäkohtia koetti sarkajako poistaa.

Sarkajaon teknillisen puolen suorittamisesta Tammelan pitäjässä en voi antaa varsinaista selvitystä, koska en ole tavannut vanhoja verollepanokarttoja enkä asiakirjoja. Myöskään ei ole isonjaon karttoihin otettu nautintoja. Isonjaon pöytäkirjoissa kyllä joskus mainitaan, että toisinaan kylän tilukset olivat sarkajaetut ja toisinaan eivät.[1] — Kylien välisiä rajojakin oli jo käyty ennen isojakoa. Tätä vahvistaa m.m. se seikka, että isonjaon pöytäkirjoissa mainitaan vanhoja pyykkejä, joitten mukaan sitten rajat käytiin.

Yleensä oli isojako aiottu pysyväiseksi jaoksi, mutta on sen kehitykselle haitallisena täytynyt väistyä täydellisempien jakotapojen tieltä. Tästä jaosta syntynyt tilusten hämmennys ja sekavuus tekivät välttämättömäksi n.s. vainiopakon, jolla ymmärretään sitä asiantilaa, että kaikkien kyläläisten oli pakko viljellä samassa lohkossa olevia sarkojaan samalla tavalla sekä toimittaa kylvö, viljankorjuu ja muut työt samanaikaisesti muiden kanssa. Maanviljelysparannukset saattoivat tulla kysymykseen vain silloin, jos kaikki olivat siitä samanaikaisesti yksimielisiä. Näiden lisäksi on mainittava tilusrajojen ainainen epävarmuus, tonttien ahtaus ja se varjopuoli, että yhteiset metsät tulivat raiskatuiksi. Maanviljelyksen kehittyessä alettiinkin huomata sarkajaon suuret varjopuolet, ja tämä vei pakosta siihen, että uusi ja parempi maanjakotapa, isojako, kehittyi maassamme.

Vanhimmat kartat Tammelan pitäjästä, sen viljelysmaista, on joka kylässä laatinut v. 1648—49 Lauri Schroderus. Näissä kartoissa kuvatut pellot ovat jaetut lohkoihin, metsämaa on niissä kuvattu puita kasvavaksi ja niittyihin on merkitty vihreä ranta. Kartoissa on myöskin selitys.

---

[1] Niinpä mainitaan eräässä isonjaon pöytäkirjassa: »för att i genom storskifte utbygta tekskifte liggande ängar samt behöringen mäta och å Charta lägga de öfriga ägor —.»

Sana storskrifte eli isojako esiintyy ensi kerran maamittareista ja heidän toimituksistaan 1 p:nä maaliskuuta 1749 annetussa kuninkaallisessa asetuksessa, jossa määrättiin maanmittarit kokoamaan pienet sarkapalstat kylän miesten välisillä sopimuksilla yhteen niin harvoihin ja samalla isoihin — storskiften — lohkoihin kuin mahdollista. Puheenalaista sanaa, joka alkujaan on tarkoittanut jakolohkojen laatua, on sitten ruvettu käyttämään itse jaon nimenä. Täydellisempi isojakoasetus annettiin v. 1757, mutta tämä ei näytä aiheuttaneen minkäänlaisia toimenpiteitä Tammelan pitäjässä. Kun marraskuun 22 p:nä v. 1766 annettiin erityiset lähemmät isojakoasetukset Hämeen läänille, niin tällöin ruvettiin Tammelassakin toimittamaan isojakoja, joskin niiden lopullinen valmistuminen vei useita vuosikymmeniä. Isojaot alkoivat 1770-luvulta ja päätökseen saattaminen jatkui 1800-luvun loppupuoliin asti.

Vaikka Tammelan isojaot ovatkin eri henkilöiden toimittamat, ovat ne kuitenkin samojen perusteiden mukaan tehtyjä. Pellot on mitattu taululla ja metsämaa monesti aproximatiivisesti. Ainoastaan suuremmat kalliot ja suot on otettu kartalle. Kuitenkin on sitten jyvityksen yhteydessä selostettu tarkemmin metsämaan laatu. Karttojen mittakaava on yleensä 1:4000, mutta muitakin tavataan. Karttojen väritys on yleensä puutteellinen. Niityt on merkitty vihreiksi tai ainakin vihreärantaisiksi. Myöhemmin on kartoissa väritys suunnilleen sama, jota nykyisinkin käytetään. Välirajat olivat väritetyt punaisella, mutta useasti vain metsämailla, sillä pelloilta ne useasti saattoivat puuttuakin.

Pöytäkirjoissa mainitaan joskus yleisiä talouteenkin vaikuttavia seikkoja.

Jyvityksen yhteydessä on melkein aina selitetty siihen vaikuttavia tekijöitä, kuten maan laatu, ruokamullan paksuus j.n.e. Tavallisesti merkittiin, että pellot ovat parempia tai huonompia savimaita ja lausuttiin korkeimpana jyvänä tavallisesti 6 ja siitä alaspäin. Esiintyy myöskin toisenlaisia jyväasteikkoja. Niittyjen jyvälukuina taasen käytettiin keskimääräistä vuosisatoa heinäkuormissa laskien (6, 5 $^{1}/_{2}$, 5, 4 $^{1}/_{2}$, 4, 3 $^{1}/_{2}$, 3, 2 $^{1}/_{2}$, 2, 1 $^{1}/_{2}$, 1, $^{1}/_{2}$ lass.). Niityt kuten pellotkin jyvitettiin etupäässä asiallisten antamien tieto-

jen mukaan, mutta »itse paikankin päällä» kyllä käytiin maita tarkastamassa.

Metsämaan jyvitykselle kuten sen kartoituksellekaan ei pantu niin paljon painoa kuin peltojen ja niittyjen jyvitykselle. Annettiinpa joskus vain ylimalkainenkin jyväarvo. Tontit jyvitettiin useimmiten metsämaiden yhteydessä. Veromaan tasaus suoritettiin tavallisesti metsämaassa.

Kun tilukset näin oli saatu arvioiduiksi joko asiallisten tai toimitusmiesten itse tekemien tarkastusten perusteella, tehtiin tiluksista nautintoselitelmä. Tässä useasti mainittiin tilusten etäisyyskin, vaikka ei ole sanottu, että sitä jyvityksessä olisi otettu huomioon.

Jakoperusteena tuli v:n 1775 asetuksen mukaan olla veroäyri, jos niitä löytyi, muussa tapauksessa oli seurattava vanhaa manttaalia, kruununkymmenyksiä tai jotain muuta jakoperustetta, joka voitiin paikkakunnalla katsoa sopivaksi. Asetusta tässä kohdassa ei näy aivan kirjaimellisesti noudatetun, sillä useissa isojaoissa sanotaan pöytäkirjoissa, että sovittiin vanha nautinto jakoperusteeksi, ei siis edes koetettukaan ottaa selvää veroäyreistä tai muista lain määräämistä jakoperusteista. Tämä johtunee kaiketi siitä, että päästiin vähemmällä vaivalla ja samalla kuitenkin monasti saatiin osakkaiden kesken aikaan sopimus näin tärkeässä asiassa, kun muussa tapauksessa ottamalla lain edellyttämät jakoperusteet huomioon olisi vain syntynyt asiallisten kesken riitoja. Monasti kyllä joutui jakoperustemääräys maanjako-oikeuden ratkaistavaksi.

Voimassa oleva isonjaon asetus edellytti, että kunkin tilan tuli saada tiluksensa niin harvaan lohkoon kuin suinkin. Tätä määräystä ei Tammelassa ole otettu paljonkaan huomioon, sillä melkein joka kylässä on tarvinnut pitää uusjako, eri palstojen (luvultaan jopa 10—15) kokoamiseksi harvempiin lohkoihin. Joissakin jakokunnissa onkin tämän kautta saatu palstaluku supistumaan 3—4:ään. Isojaossa ei yleensä tehty talojen siirtoja ja enempi olisi niitä uusjaossakin voitu tehdä. Esim. Tammelan kylässä ovat kaikki talot yhtenä rykelmänä ja kullakin on peltoja 5 km. leveän Pyhäjärven kummallakin puolella. Siirtokustannuksia ei useastikaan merkitty

pöytäkirjoihin ja jos niin oli tehty, oli ne määrätty jo ennen jaon suorittamista. Muita tasinkoja ei tehty ollenkaan. Vielä oli palstoissa se vika, että ne olivat soukkia, jopa vain 50 m:n leveitä, mutta silti kilometrin pituisia. Tämä epäkohta on vielä lisääntynyt taloja halottaessa, sillä monasti on palstat keskeltä halottu, joten pituuden ja leveyden suhde on yhä suurentunut. Monasti onkin juuri tämä menettely pakoittanut ryhtymään uusjakoihin.

Piirirajat käytiin Tammelan isojaoissa useimmiten siten, että metsämailla, joissa jo tavallisesti oli entisestään rajapyykit, rajat uudestaan avattiin ja pyykitettiin huolellisesti (pöytäkirjojen mukaan). Pelloilla pyykitettiin piirirajat vain harvoin ja niityillä jätettiin kuvioerotukset tavallisesti piirirajoiksi. Osakkaiden välirajat avattiin ja pyykitettiin metsämailla, mutta ei läheskään aina muilla tiluksilla. Kartalle kyllä merkittiin rajat, mutta niihinkin sangen epämääräisesti, jäivätpä kokonaan poiskin. Selvää on, että tämä on jälkeenpäin aiheuttanut paljon omistusriitoja, jotka olisivat helposti välttyneet, jos isonjaon yhteydessä olisi toimeenpantu huolellisempi pyykitys. Uusjaoissa sitten paikkailtiin tätäkin epäkohtaa, mutta ei silti aina tarpeellisella huolella, koska tämäkin jälkeen tavataan pyykittämättä jääneitä rajoja.

Piirirajain käynti alettiin aina jostakin riidattomasta vanhasta pyykistä ja vanhojen viittojen ja asiallisten osotusten mukaan rajat sitten lopullisesti käytiin. Pöytäkirjoissa mainitaan rajojen pituudet kyynäröissä. Samalla selitettiin pyykkikiven muoto ja suuruus tuumissa sekä niiden lukumäärä.

Yhteisiksi paikoiksi jäivät Tammelan isojaoissa usein tiet, sikomaat, kaivot, vesialue, santapaikat, savipaikat y.m.

Rasitteita ei Tammelan isojaoissa juuri ollenkaan perusteltu. Muutamin paikoin annettiin kyllä tierasitteita, mikäli tiet eivät tulleet jakokunnan yhteisiksi, tai annettiin muille jakokunnan ulkopuolelta oikeus käyttää joitain jakokunnan teitä.

Tammelan isojaot, jotka ovat kaikki laillistuneet jälkeen vuoden 1780 (muutamien jakokuntien peltojaot vahvistettu aikaisemmin), ovat kihlakunnanoikeuden vahvistamat, mikäli eivät riitaisina ole joutuneet maanjako-oikeuden käsiteltäviksi, joka ne samalla on vahvistanut.

KALAVESIEN JAKO.

Tammelan kunnassa on käyty jakokuntien välillä vesirajat vasta 1908. Alkukokous tätä toimitusta varten pidettiin käräjätalossa helmikuun 17 p:nä 1908. Tästä on pöytäkirjaan merkitty seuraavaa:

Kuvernöörin määräyksestä 24/4 1903 saapui G. K. Qveflander toimittamaan kalavesien jaon. Nimismies Axel Sylvin oli saapunut kuvernöörin määräyksestä valvomaan Mustialan opiston, Liesjärven ja Letkun kruunumaitten, Tammelan Eskolan, Kydön Heikkilän, Lunkaan Nissilän, Sukulan Jaakkolan sekä Teuron Rekolan sotilasvirkatalojen etua sekä seuraavat asianosaiset: Forssan osakeyhtiön puolesta metsänhoitaja Lennart Karsten, Jaakko Lukkala ja Heikki Rauhaniemi Tammelan kylästä sekä kunnallislautakunnan esimies maisteri Mikko Grönfors.

Läsnäolevat asialliset pyysivät, että järviä ei mitattaisi uudestaan, sikäli kuin voidaan suorittaa rajojen paalutus ja pyykitys ilman sitä.

Se kokous, johon m.m. Portaan jakokunta kuului, oli kuulutettu maaliskuun 6 p:ksi 1908 Portaan majataloon. Tällöin tuli juuri Portaan ja Ojaisten välisenkin vesialueen raja kysymykseen. — Kokoukseen oli hankittu edellisessä kokouksessa olleen kartan lisäksi toinen maanmittauskonttorista ja isojakokartoista otetut kopiot, joista nähtiin, missä vesirajat olivat käymättä. Läsnäolevat asianosaiset sopivat m.m. kalavesirajoista, että Saarijärvi, Iso Melkusjärvi, Kuiterijärvi, Kuusijärvi ja Poikkipuoliainen sekä Laikkalampi jäävät sen mukaan kuin jakokuntain maarajat ennestään niiden poikki kulkevat. Muut vedet tulevat rajoitettaviksi ja pyykitettäviksi, muissa määrättiin raja käytäväksi siten kuin asetuksessa määrättiin. Kun vielä oli sovittu, mitkä järvet tulee paalutettavaksi ja pyykitettäviksi, lopetettiin kokous.

Maaliskuun 8—10 p:nä suoritettiin Portaan ja Ojaisten sekä osaksi muittenkin jakokuntien rajojen paalutuksia ja pyykityksiä. Tällöin paalutettiin 10,300 m. vesirajaa ja tehtiin 10 pyykkiä. Koko kunnan vesirajain paalutus ja pyykitys kesti saman kuun 27 p:ään asti ja sen jälkeen pidettiin heti loppukokous.

V. 1910 syyskuun 3 p:nä vahvistettiin tämä toimitus Tammelan lakimääräisissä syyskäräjissä.

TAMMELAN KYLÄT JA TALOT ISOJAKOJEN AIKANA.

Haudankorva. Kylä siirretty 1923 1/1 Forssan kauppalaan.

Hevoniemen kylä. Isonjaon toimitti Fattenborg 1783 29/9. Tilusvaihto Kankaisten kylän kanssa 1856 22/9 alat muuttumatta. Isonjaon järjestely 1895 30/9.

R. N:o 1 Selkälä, 0,5833 mant., talo lohkottu isonjaon yhteydessä osiin 1^1, 1^2. Talo oli perintötalo.

R. N:o 2 Huusela, perintötalo, 0,4166 mant. Isojaossa lohkottu osiin 2^1, 2^2. Tilusvaihto tilan n:o 3 kanssa 1833 27/3.

R. N:o 3 Mansikkaniemi, perintörustitila, 1.0000 mant. Tila nautti säterivapautta. Tilusvaihtoja n:o 2^1 kanssa 1833 27/3 ja Kankaisten yksinäistilan kanssa 1856 22/9. Isonjaon järjestelyssä lohkottu osiin 3^1 ja 3^2.

Hykkilän kylässä isojako 1784 10/2. Isonjaon järjestely 1880 22/4.

R. N:o 1 Jussila, perintörustitila, 0,6666. Halottu uusjaossa osiin 1^1—1^3.

R. N:o 2 Huusela eli Könnö, perintörustitila, 0,3333. Lohkottu 1922 osiin 2^1 ja 2^2.

R. N:o 3 Sipilä, perintötalo, 0,3333. Talolle myönnetty 1798 20/9 metsäveromaa, joka sitten 1848 6/4 jaettiin. Tilusvaihto Kankaisten yksinäistilan kanssa 1856 22/9. Mesäveromaata ei otettu järjestelyyn. Tilaa lohkottu 1910, 1923 ja 1924.

R. N:o 4 Loimonen, perintötalo 0,6666. Uutistalon perustamiskirjoja ei ole. V. 1883 24/4 lohkottu osiin 4^1 ja 4^2.

Häiviän yksinäistalo.

R. N:o 1 Häiviä 0,3333, isojako 1857 29/11. Lohkottu 1859 osiin 1^1, 1^2. Kallion järven vesijättöjako 1857. Kallion järven väliaikainen vesijättöjako 1896. Kolmikkaan metsäveromaan jako 1898. Tilaa lohkottu edelleen 1921 ja 1926.

Järvenpään kylä siirretty Forssaan 1923 1/1.

Kallion kylässä päättyi isojako 1792 1/3. Yhteisen Myllysuon jako 1856 1/4.

R. N:o 1 Ryhtä, perintörustitila, 0,5000. Tila lohkottu 1800 20/1 osiin 1^1—1^3.

R. N:o 2 Mikkola, perintötalo, 0,5000, lohkottiin isojaossa osiin 2^1 ja 2^2.

R. N:o 3 Kolmikko, perintötalo, 0,5000. Halottu 1800 osiin 3^1—3^4. Tila R. N:o 3^1 lohkottu 1856 1/4 osiin 3^5 ja 3^6.

Kangaisten yksinäistila.

R. N:o 1 Kangais, perintörustitila, 0,5000. Isonjaon asiakirjoja ja karttoja ei ole. Tilusvaihto Hevoniemen kylän kanssa 1856 22/9. Tilukset mitattu 1859. V. 1924 tila lohkaistiin osiin 1^1—1^9.

Kaukjärven kylä. Isojako 1789 30/3. Asiakirjat, varsinkin jakokirja, puutteellinen. Isonjaon järjestely oli 1884 26/11. Kylällä yhteinen myllypaikka.

R. N:o 1 Pinni, perintötalo, 0,7500. Tila lohkottu 1907, 1923 ja 1926.

R. N:o 2 Norri, perintötalo, 0,3750. Tila lohkottu 1918 ja 1921.

R. N:o 3 Nikkilä, perintötalo, 0,3750. Lohkomisia 1885, 1911, 1914, 1917, 1923, 1927 ja 1928.

R. N:o 4 Horkka, perintötalo, 0,3750. Lohkomisia 1885, 1909, 1911, 1921—23, 1926 ja 1928.

R. N:o 5 Tarri, perintötalo, 0,5000. Isojaossa lohkottu osiin 5^1 ja 5^2 1879. Lohkomisia sitten v:sta 1914 lähtien.

R. N:o 6 Anttila, perintötalo, 0,5000. Lohkottu 1923 5/12 osiin 6^1—6^3 ja 1926 osiin 6^4 ja 6^5.

R. N:o 7 Tokko, perintötalo, 0,3750. Lohkottu isonjaon yhteydessä osiin 7^1 ja 7^2. V:sta 1922 lähtien pieniä lohkomisia.

R. N:o 8 Jouto, perintötalo, 0,3750. Lohkottu 1885 osiin 8^1 ja 8^2. Lohkomisia v:sta 1911 lähtien.

R. N:o 9 Lassila, perintötalo, 0,3750. Lohkottu 1912 osiin 9^1—9^5. Palstatilan erotuksia 1922 ja 1926.

R. N:o 10 Heinämaa, perintötalo, 0,4166. Tilasta ei ole kirjoja eikä karttaa. Vuokra-alueiden järjestelyssä lohkottu osiin 10^1—10^5.

Kaukolan kylä. Isojako kylässä päättyi 1784 10/2. Yhteisen sikopiirin jako 1849 31/10. Isonjaon järjestely 1899 4/4.

R. N:o 1 Yrjölä, perintötalo, 0,3333. Lohkottu 1925 osiin 1^1 ja 1^2. Pienempiä lohkomisia 1925.

R. N:o 2 Rantsila, perintötalo, 0,3333. Lohkomisia v:sta 1911 lähtien.

R. N:o 3 Penttilä, perintötalo, 0,3333. Lohkomisia 1905, 1912, 1923 ja 1925.

R. N:o 4 Rekola, perintötalo, 0,3333. Lohkottu 1899 osiin 4^1 ja 4^2. Näitä osia lohkottu 1912 ja 1918.

R. N:o 5 Jaakkola, perintötalo, 0,3333. Lohkottu 1922 osiin 5^1—5^3.

R. N:o 6 Huokuna, perintötalo, 0,3333. Lohkottu 1901 osiin 6^1 ja 6^2. Pienempiä lohkomisia 1921—1924.

Kojon kylä siirretty valtioneuvoston päätöksellä 1924 Koijärven seurakuntaan v:sta 1925 lähtien.

Kuhalan kylä siirretty Forssan kauppalaan 1923 1/1.

Kuuslammin kylässä päättyi isojako 1795 17/11. Heinävahon metsäveromaa jaettu 1877. Isonjaon järjestely 1898.

R. N:o 1 Lemetti, perintötalo, 0,2500. V. 1908 lohkottu 1^1—1^5. Vuokra-alueiden erottamisessa 1927 lohkottu osiin 1^6 ja 1^7.

R. N:o 2 Siukola perintötalo, 0,5000. Lohkottu 1795 isonjaon yhteydessä osiin 2^1—2^3. V. 1821 lohkottu 2^3 osiin 2^4 ja 2^5. Muita lohkomisia 1911—12, 1921—22 ja 1928.

Kuuston kylä siirretty Forssan kauppalaan 1923.

Kydön kylässä isojako päättyi 1782 4/3. Jakokirja on epäselvä. Isonjaon järjestelyssä 1880 20/4 jaettiin vesijätötkin.

R. N:o 1 Silvo, perintötalo, 0,7750. Lohkottu 1908 osiin 1^1 ja 1^2. V. 1927 useita pieniä lohkomisia.

R. N:o 2 Hannula, perintötalo, 0,3750. Tila halottu isonjaon yhteydessä. Lohkomisia 1922—24 ja 1927—28.

R. N:o 3 Heikkilä, sotilasvirkatalo, 0,3750. Vuokra-alueiden erottamisessa lohkottu osiin 3^1—3^4. Lohkotut osat muodostettu uusiksi perintöluontoisiksi tiloiksi.

R. N:o 4 Kirstilä, perintötalo, 0,3750. Lohkottu 1923 osiin 4^1—4^4.

R. N:o 5 Nummela, perintötalo. Tila muodostettu Heikkilän sotilasvirkatalosta ja samalla lohkottu osiin 5^1—5^3.

Letkun kylässä päättyi isojako 1788 16/2. Sen järjestely päättyi 1887 23/9.

R. N:o 1 Jaakkola, perintötalo, 0,5000. Halottu isonjaonjärjestelyssä. Myöhemmin suoritettu lohkomisia.

R. N:o 2. Puosi, perintötalo, 0,5000. Isojaossa lohkottu ja jälleen yhdistetty yhdeksi uusjaossa. Halottu uudelleen 1887. V. 1860 on 3/4 osalle

Puosin taloa annettu Tartlammen kruununmaa metsäveroa vastaan. Myöhemmin paljon lohkomisia.

R. N:o 3 Heikkilä, perintötalo, 0,5000. Isonjaon yhteydessä halottu. Myöhemmin lohkomisia 1908, 1915, 1921, 1923 ja 1925.

R. N:o 4 Kapilo, perintötalo, 0,3750. Perustettaessa 1787 kruunun uutistalo, 1/2 manttaalia. Lohkottu 1922 osiin 4^1—4^3. V. 1928 lohkottu 4^3 osiin 4^3—4^6.

R. N:o 5 Suojoki, perintötalo, 0,2500. Perustettaessa 1787 kruunun uutistalo, 3/8 manttaalia.

R. N:o 6 Mattila, perintötalo, 0,2916. Halottu isojaossa 1800. Lohkomisia suoritettu 1928.

R. N:o 7 Tapola, perintötalo, 0,2500. Isojaossa 1/3 mantt. kruunun uutistalo. V. 1924 halottu. Lohkomisia 1927.

R. N:o 8 Korteniemi, perintötalo, 0,1210. Perustettaessa 1794 se oli 7/16 mantt. V. 1910 senaatin komaritoimituskunnan käskystä yhdistetty kruununmaahan.

R. N:o 9 Kyynärä, perintötalo, 0,1250. Perustettaessa 1794 7/16 mantt. Maat mitattu 1806. Manttaalin vähennys ja metsäverollepano 1810 30/7. Yhdistetty senaatin kamaritoim. käskystä 1910 kruununmaahan.

R. N:o 10 Kaakkomäki, perintötalo, 0,3125. Perustettu 1798. Rajat käyty samana vuonna ja yhdistetty 1910 kruununmaahan.

R. N:o 11 Suontausta, perintötalo, 0,3750. Lohkomisia 1920, —23 ja —27.

R. N:o 12 Kyynäränmaa, perintötalo, 0,3750. Lohkottu 1922 osiin 12^1—12^4.

R. N:o 13 Simola, 0,2083. Isojako 1800 ja vesijätön jako 1848. Lohkomisia 1925 ja 1927—28.

R. N:o 14 Jussila, perintötalo, 0,2082. Lohkomisia 1917 ja —22.

R. N:o 15 Vatalammi, perintötalo, 0,2083. Lohkottu 1924 osiin 15^1—15^3.

R. N:o 16 Ruostejoki (Mattila), perintötalo, 0,1666. Lohkottu 1928 osiin 16^1—16^4

Liesjärven kylässä päättyi isojako 1801 9/2. Yhteinen Myllyniitty jaettu 1928.

R. N:o 1 Harju, perintötalo, 0,5000. Isojaossa lohkottu osiin 1^1—1^3. Lohkomisia jälkeenkin päin.

R. N:o 2 Jousiniemi (Aleastalo), perintötalo, 0,2500. Lohkomisia 1922—26 ja —28.

R. N:o 3 Iso-Herttua, perintötalo, 0,2500. Jakotoimitus päättyi tilalla 1806. Poistettu 1910 senaatin kamaritoim. käskystä talojen luvusta ja yhdistetty kruununmaahan.

R. N:o 4 Vähä-Herttua, perintötalo, 0,2500, ei lohkottu.

R. N:o 5 Joensuu, perintötalo, 0,2500. Halottu 1914. Osa 5^2 lohkottu 1916. Vuokra-alueiden erottamisessa lohkottu osiin 5^4 ja 5^5.

R. N:o Lintumaa, perintötalo, 0,2500. Lohkottu vuokra-al. erottamisessa osiin 6^1—6^3.

R. N:o 7 Hevosoja, perintötalo, 0,2500. Yhdistetty kruunumaahan senaatin kamaritoim. käskystä 1910 ja poistettu talojen luvusta.

R. N:o 8 Poikkipuoliainen, perintötalo, 0,2500. Kuten n:o 7.

R. N:o 9 Kaksvetinen, perintötalo, 0,16666. Isonjaon kirjoja ei ole. Määräyskirjojen mukaan 1829 ei viljelysmaata tälle tilalle. Yhdistetty 1910 kruunumaahan. Kts. R. N:o 7.

Linikkalan kylä yhdistetty 1923 Forssan kauppalaan. Kylässä oli ollut isojako 1784. V. 1847 osa tiluksista järjestetty ja sikomaa jaettu. Isonjaon järjestely kaikilla tiloilla 1873.

Lunttilan kylä yhdistetty Forssaan 1923. Isojako 1860. Yhteisten maiden (santa- ja savipaikkojen) jako 1879.

Lungaisten kylä (Lunkaa). Isojako päättyi 1785 4/3. Vesijättömaiden jako oli 1840 ja metsäveromaan jako 1880. Isonjaon järjestely oli 1882 manttaalitiluksilla.

R. N:o 1 Hokka, perintötalo, säteri, 0,3750. Tila halottu 1898. Lohkomisia 1921—23 ja 1928.

R. N:o 2 Mäkelä, perintötalo, säteri. Isojaossa on tila lohkottu. Lohkomisia jälkeenpäin 1921—24 ja —28.

R. N:o 3 Nissilä, sotilasvirkatalo, 0,2500. Vuokra-alueiden erottamisessa lohkottu osiin 3^1 ja 3^2, joista 3^1 muodostettu uudeksi tilaksi R. N:o 11.

R. N:o 4 Mattila, perintötalo, 0,2500. Halottu 1921 ja 1927 suoritettiin lohkomisia.

R. N:o 5 Pietilä, perintötalo, 0,3750. V. 1915 suoritettu tilusvaihtoja ja samalla lohkottu.

R. N:o 6 Pääjärvi, perintötalo, 0,3333. Uutistalon perustamiskirja 1791. Lohkottu 1926 osiin 6^1—6^3.

R. N:o 7 Okslahti, perintötalo, 0,4583. Uutistalon perustamiskirja 1792. Halottu 1899. Lohkomisia 1922 ja 1924.

R. N:o 8 Heinävaho, perintötalo, 0,2916. Perustettu 1833 ja halottu 1923 osiin 8^1 ja 8^2.

R. N:o 9 Perähuhta, perintötalo, 0,1250. Talolla metsäveroa 6 mk 16 p:iä. V. 1922 lohkottu osiin 9^1 ja 9^2 ja 9^2 lohkottu 1923 osiin 9^3 ja 9^4.

R. N:o 10 Åby, perintötalo, 0,2500. Ei isonjaon karttoja eikä kirjoja. Rajankäynti tilalla vahvistettu 1880. Lohkottu 1923 osiin 10^1—10^3.

R. N:o 11 Huhta, perintötalo, 0,0348. Katso R. N:o 3. Lohkottu 1923 osiin 11^1 ja 11^2.

Mustialan yksinäistila.

R. N:o 1 Maanviljelysopisto, säterikruununtalo, 5,0000. Tilukset mitattu 1850. Tilusvaihto Portaan kylän N:o 2:n kanssa 1850 9/4 ja Jokioisten kartanon kanssa 1850.

Opistolle murrettu 1869 Tammelan kylän Turvan eli Sipilän talosta N:o 4 20,87 ha talojen manttaalia muuttamatta.

Tilusvaihto Tammelan kylän kanssa 1871, alat muuttuivat tällöin. V. 1890 hautausmaan lisämaaksi murrettu 0,07 ha, josta ei makseta metsän vuotuista veroa. Tilusvaihtoja vahvistettu vielä 1911 ja 1928 tilusvaihto Susikkaan kylässä R. N:o 1^{22} kanssa, jolloin alat muuttuivat.

V. 1926 muodostettiin tilasta vuokra-alueiden lunastamisessa uusi perintöluontoinen tila R. N:o 2.

R. N:o 2 Mutala, perintötalo (katso edellä). Lohkottu samalla osiin 2^1—2^{66} merkitsemällä lohkotut osat asutustiloiksi maarekisterissä.

Ojainen. Kts. Porras.

Eskola, kruununtila, 5/12 mant.

Anttila, kruununtila, 5/12 mant.

Intala, kappalaisen puustelli, 1/2 mant.

Huiko, kruununtila, 7/16 mant. V. 1879 halottu n:o 3, Yli-Huiko.[3]

Pappilan yksinäistila.

R. N:o 1 Pappila, kirkkoherranvirkatalo, 1,0000. Ollut yhdessä Kydön kylän kanssa isonjaon järjestelyssä. Kartta Pappilan viljelyksistä v:lta 1648 maanmittausylihallituksessa. Uusjaossa oli myös vesijättöjako v. 1880. Maat mitattu uudelleen v. 1889.

Tilusvaihtoja 1922 Levän kylässä Kulmalan R. N:o 10 kanssa ja Jolten R. N:o 1 kanssa Varsanojan kylässä, molemmat Ypäjän kunnassa.

Vuokra-alueiden erottamisessa muodostettu tilasta uusi R. N:o 2 perintöluontoinen tila Vuori, joka samalla lohkottu 1926 osiin 2^1—2^6.

Patamon kylässä isojako 1801 9/2.

R. N:o 1 Touru, perintötalo, 0,3750. Tilan maat mitattu uudelleen 1865. V. 1871 suoritettu tilusvaihto, jolloin ala on muuttunut. V. 1891 saanut Vetteraron kruununmaan 1/8 mantt. koroitusta ynnä 1 mk 37 p:n metsäveroa vastaan. Tilusvaihto 1898 talon R. N:o 2 kanssa, jolloin alat muuttuivat. Halottu 1898 osiin 1^1—1^3. V. 1909 lohkottiin 1^2 osiin 1^4 ja 1^5 ja samalla 1^5 osiin 1^6 ja 1^7. Näitä lohkottu uudelleen 1921—22, 1924 ja 1926—27.

R. N:o 2 Paloniemi, perintötalo, 0,39625. Katso R. N:o 1. Lohkottu 1927 osiin 2^1 ja 2^2.

---

[3] Johan Matinpojan sanotaan omistavan toisen puolen Huikoa.

Pikonkorven yksinäistila.

R. N:o 1 Pikonkorpi, isojako 1798, halotttu 1888. Tilusvaihto Kuurilan yksinäistalon kanssa Kalvolan pitäjässä 1889, jolloin alat muuttuivat. V. 1923 lohkottu osiin 1^3 ja 1^4.

Portaan kylässä isojako 1787 16/8. Yhteismaat jaettiin 1850, vahvistettiin 1851 5/11. Isonjaon järjestely aloitettiin 1859, merkittiin maarekisteriin 24/11 1872.[1]

Hannula, kruununtila, 5/16 mant.

Pura, verotila, 3/8 mant. Halottu 1912 ja 1924 osiin 5^{16}—^{18}.

Intala, kruununtila, 3/8 mant.

Kauha, verotiia, 5/16 mant.

Talonen, verotila, 5/16 mant.

Talonen, halkomisen jälkeen 7/32. Lohkottu R. N:o 4 1919.

Lekkala, verotila, 5/16 mant.

Rekola, verotila, 7/16 mant.

Rekola, verotila.

Lukkala (? Luukkola), verotila, 7/16 mant. V. 1916 lohkottu n:o 2 osiin 4^1—4^4.

Syrjälä, kruununtila, 3/8 mant.

Huuvala, Portaan kylään luettu 3/8 mant. talo, joka jaettu kolmeen osaan: Tuoman Isakinpojalle, Pertti Pertinpojalle ja Pertti Antinpojalle, kaksi jälkimäistä 1/4.

Riihivalkaman kylässä päättyi isojako 1857 29/10. Samalla oli ensimmäinen Kallion järven vesijättöjako. Toisen kerran jaettiin saman järven vesijättö 1896 29/12. Kolmikkaan metsäveromaan jako suoritettiin 1898. Isonjaon järjestelyä ei ole ollut. Pyhäjärven vesijättöjakoon osallisina.

R. N:o 1 Markkula, perintötalo, 0,5000. Tila halottu isojaossa osiin 1^1—1^3. Muita lohkomisia 1919, 1921, 1924.

R. N:o 2 Nikula, perintötalo, 0,2500, isojaossa 1/3 mantt. Tilusvaihto Kaukolan kylän kanssa 1896. Lohkottu 1909 osiin 2^1 ja 2^2. Vielä lohkottu tila 1919 ja 1926.

R. N:o 3 Anttila, perintötalo, 0,3333. Halottu 1858 osiin 3^1 ja 3^2.

R. N:o 4 Riihimäki, perintötalo, 0,5000. Tila kuulunut ennen Kaukolan kylään. Uutistalo perustettu 1793. Tilasta ei karttoja. Luultavasti

[1] Portaan ja Ojaisten kylien taloja koskevat tiedot on julkaisija ottanut ins. Luotosen laajemmasta tutkimuksesta Portaan jakokunnan (mihin Ojainen ja Huuvalakin kuuluivat) isojaossa. Siitä ei käy selville talojen maarekisterinumerot (paitsi litterat A, B j.n.e.) eivätkä kaikki lohkomiset ja halkomiset. Mantaalit ilmoitettu murtoluvuissa.

saanut litteralla H merkityn entisen kruunun liikamaan Kaukolan kylässä; se sisältää metsämaata, joka erotettiin isojaossa 1784. V. 1911 lohkottu osiin 4^1—4^6. Osia lohkottu 1912, 1920, 1924 ja 1927.

Saaren yksinäistila.

Tila R. N:o 1 on perintösäterirustitila, manttaali 1,0000. Isojako ollut 1784 10/2. V. 1856 suoritettu tilusvaihto Ojaisten kylän N:o 1 ja N:o 3 tilojen kanssa. Vielä on ollut tilusvaihto 1896 Kaukolan ja 1895 Hevoniemen kylän kanssa. Lohkottu 1911 ja 1914 kansakoulujen tonttivuokra-alueiden erottamisessa lohkottu osiin 1^3—1^5.

Sukulan kylässä päättyi isojako 1851 3/4. Isonjaon toimittivat Zitting ja Jansson.

R. N:o 1 Knaapi, perintötalo, 0,3333. Halottu 1919 osiin 1^1—1^3. Jälkeenpäin pieniä lohkomisia.

R. N:o 2 Tolppa, perintörustitila, 0,6666. Isojaossa halottu tila osiin 2^1 ja 2^2. V. 1923 ja 1925 jälleen lohkomisia.

R. N:o 3 Humalainen, perintötalo, 0,3333. Lohkottu vuosina 1915 ja 1922.

R. N:o 4 Yrjölä, perintötalo, 0,3333. Palstatilan erottamisessa jaettiin osiin 4^1 ja 4^2.

R. N:o 5 Jaakkola, sotilasvirkatalo, 0,3333. Talon lohkomisessa erotettu talo R. N:o 7.

R. N:o 6 Tulokas, perintötalo, 0,6666. Isojaossa halottu osiin 6^1—6^3. Jälkeenpäin lohkottu vielä 1919—21 ja 23.

R. N:o 7 Vihtaniemi, perintötalo, 0,0897. Talo on syntynyt 1924 talon R. N:o 5 vuokra-alueiden lohkomisessa.

R. N:o 8 Sillankorva, perintötalo, 0,0177. Talo muodostettu 1926 Jaakkolan sotilasvirkatalosta N:osta 5. Samalla lohkottu osiin 8^1—8^4.

Susikkaan kylässä päättyi isojako 1789 28/2. Metsäveromaan jako oli 1837 30/3. V. 1890 oli isonjaon järjestely ja 1896 sai kylä lisää metsäveromaata.

R. N:o 1 Soning, perintötalo, 0,5000. Isojaossa tila halottiin osiin 1^1—1^3. Jälkeenpäin muita lohkomisia.

R. N:o 2 Liinaharja, perintötalo, 0,4166. Isonjaon yhteydessä halottu osiin 2^1 ja 2^2, mutta 1882 yhdistetty, jolloin valtio ottanut suurimman osan talon metsäveromaasta.

R. N:o 3 Pihtimäki, perintötalo, 0,1875. Lohkottu 1920-luvulla.

R. N:o 4 Pihtikoski, perintötalo, 0,1875. Lohkottu 1921, 1924 ja 1928.

R. N:o 5 Siltainsuu, perintötalo, 0,2500. Tila perustettu 1788. Lohkottu 1922 osiin 5^1—5^5.

R. N:o 6 Laakeri, perintötalo, 0,1666. Talossa metsäveroa 4 mk. Tila lohkottu 1924 ja 1928.

Talsolan kylässä isojako 1794. Liitetty 1923 Forssan kauppalaan.

Talpian kylä. Isojako päättyi 1784 21/9. Isonjaon järjestely 1893 2/10.
R. N:o 1 Markkula, perintörusutila, 0,5000. Lohkomisia 1924 ja 1928.
R. N:o 2 Simola, perintörustitila, 0,5000. Lohkottu 1924 ja 1928.
R. N:o 3 Kujala, perintötalo, 0,5000. Lohkottu 1910, 1917 ja 1928.
R. N:o 4 Kälkkä, perintörustitila, 1,0000. Lohkomisia suoritettu useasti.

Tammelan kylässä päättyi isojako 1857 29/10. Kylä ollut osallisena Kallion järven vesijätön jaossa 1857.
R. N:o 1 Rauhaniemi, perintötalo, 0,5000. Lohkottu 1858 sekä lisäksi jälkeenpäin.
R. N:o 2 Humalainen, perintötalo, 0,5000. Lohkottu 1852, jolloin erotettu hautausmaahan lisämaata. Muita lohkomisia 1869 sekä useita myöhemmin.
R. N:o 3 Lukkala, perintötalo, 0,5000. Lohkottu useasti.
R. N:o 4 Sipilä, perintötalo, 0,5000. Tilalla ollut tilusvaihtoja ja lohkomisia.
R. N:o 5 Tuomola (Eskola?), sotilasvirkatalo, 0,5000

Torron kylästä on Schröderin laatima kartta v:lta 1649. Isonjaon toimitti 1783 insin. Hammar ja isonjaon järjestelyn 1863 B. S. Lindh. Yhteisestä »mullkärristä» lohkottiin erilleen 1889 Marttilan tilan osuus. Tämän toimitti insin. B. S. Lindh.

Teuron kylä. Isonjaon toimitti 1786 Fattenborg ja yhteismaiden jaon maanm.-insin. Jan. Jansson 1865.

(Näistä kahdesta viimeksimainitusta kylästä en saanut maarekisteriä.)

Lounais-Hämettä koskeva kirjallisuuden luettelo.

II.

Koonnut *E. Aaltonen.*

Sen jälkeen kun 1926 julkaistiin Vuosikirjassa II ensimmäinen luettelo Lounais-Hämettä käsittelevästä kirjallisuudesta, on siihen karttunut runsaasti lisää. Uusia painotuotteita on kuluneen viiden vuoden aikana ilmestynyt puolitoista sataa numeroa, ja niistä on katsottu mainitsemisen ja säilyttämisen arvoisiksi sellaiset vähäisetkin kuin ohjelmalehtiset ja säännöt, koska ne kuvastavat aikansa kulttuurielämää. Poiminnot vanhasta kirjallisuudesta ovat myös edelleen olleet antoisat. Luettelon luokittelemisessa on pääasiassa noudatettu entistä jakoa. Se ei mitenkään pyri olemaan systemaattisen tarkka, eikä aina olekaan niin helppo määrätä kunkin painotuotteen laatua, esim. koska kunnalliselämää käsittelevä julkaisu muuttuu historialliseksi j.n.e. Tähdellä (*) merkityt painotuotteet on museon kirjastossa.

I. Varsinaista historiallista, sukuhistoriallista ja kansatieteellistä aineistoa.

* *Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä IV*, Forssa 1927, sivuja 55.
* *Sama V*, Forssa 1927 (1928), sivuja 104.
* *Sama VI*, Forssa 1928, sivuja 68.
* *Sama VII*, Forssa 1929, sivuja 56.
* *Sama VIII*, Forssa 1929, sivuja 65.
* *Sama IX*, Forssa 1930, sivuja 74.

* *Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä X.* Forssa 1931, sivuja 76.
* *Kotiseutukuvauksia Lounais-Hämeestä XI* (Jokioisten 300-vuotisjuhlien johdosta). Forssa 1931, sivuja 66.
* *Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen Vuosikirja II,* Forssa 1926, sivuja 121.
* *Sama III,* Forssa 1927, sivuja 91.
* *Sama IV,* Forssa 1928, sivuja 179.
* *Sama V,* Forssa 1929, sivuja 195.
* *Sama VI,* Forssa 1930, sivuja 204.
* *Kotiseutu,* Suomen Kotiseutututkimuksen äänenkannattaja, n:o 1, 1929, toukokuu. Forssa 1929, sivuja 136. Sisältää kirjoituksia ja tutkielmia myös Lounais-Hämeestä.
* *Terveysolot Tammelan pitäjässä 1800-luvun loppupuoliskolla.* T. Mäkinen. Forssa 1929, sivuja 63. Eripainos Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen Vuosikirjasta V.
* *Piirteitä tammelaisesta kyläyhteiskunnasta viime vuosisadan keskivaiheilla.* E. Rinne, Forssa 1929, sivuja 21. Ylipainos edell. mainitusta Vuosikirjasta V.
* *Forssan kauppalan synty ja alkuvaiheet v. 1923—27.* T. Hirsjärvi. Forssa 1928, sivuja 352.
* *Humppilan kunnan historia.* Tarmo Hirsjärvi. Forssa 1929, sivuja 536, pitäjän kartta ja useita kymmeniä kuvia.
* *Venäjän kartano.* Tarmo Hirsjärvi. Forssa 1929, sivuja 45, Humppilan pitäjän kartta ja 12 kuvaa. Ylipainos Humppilan kunnan historiasta.
* *Koijärven kunnan synty- ja alkuvaiheet.* Tarmo Hirsjärvi. Forssa 1930, sivuja 188.
* *Jokioinen 1631—1931.* Juhlajulkaisu. Forssa 1931, sivuja 289, kuvia n. 50.
* *Kartano ja rälssitalonpojat Jokioisissa 1700-luvulla.* Eino Rinne-Jutikkala. Eripainos julkaisusta Jokioinen 1631—1931. Forssa 1931, sivuja 41.
* *Jokioisten seurakunnan 300-vuotisjuhlat* elokuun 1 ja 2 p:nä 1931. Forssa 1931, sivuja 50.
* *Katsaus Jokioisten kartanon eli n.s. Jokiläänin metsätalouden vaiheisiin.* O. Tähtinen. Sarjassa Silva Fennica 14. Helsinki 1930, sivuja 50.

Kungl. Majestets dom angående bordsrättshemmanen under Jockis gård 1782. Åbo 1791. Sivuja 10.

Handlingar, rörande en Bördes-Tvist om de framlidne Secreteraren och Bruks-Patron Robert Gustaf Blåfjeld i lifstiden tillhörige Aflinge Egendomar i Åwiks Glasbruk med därunder lydande Fastigheter ect. Åbo 1813.

* *Puolen vuosisadan takaa.* Mustialan maanviljelysnäyttelystä v:ita 1871, Forssan suurjuhlilta v:lta 1879 ja maanviljelysnäyttelystä v:lta 1909. E. Aaltonen, Forssa 1929, sivuja 18.

Minne från Nylands och Tavastehus läns landtbrukssällskaps sommarmöte å Viksbergs gård. Den andra och 3:dje Juli år 1879. Åbo Stentryckeri Aktiebolag. — 11 sivua tekstiä ja 6 karttalehteä: Mustialan, Viksbergin, Jokioisten, Kojon, Nummelan ja Rehtijärven kartanoista, piirtänyt D. V. af Grubbens. Tekstissä myös mainittu Nummelan, Söderkullan, Varsanojan ja Lintupajun kartanoista. Kannessa Tammelan kartta.

* *Herregårdar i Finland. Tavastland.* Helsinfors 1922—27. Vihossa I Saaren kartano (13 sivua), vihossa IV Nuutajärven kartano (20 sivua) ja vihoissa IV ja V Honkolan kartano (20 sivua). Runsaasti kuvitettu.

Saaris i Tammela. Helsingfors 1922, sivuja 13. Eripainos edellisestä.

Finländska herregårdar under den gustavianska tiden. Gabriel Nikander. Aikakauskirjassa Historisk tidskrift för Finland 1917. Osassa II esitetään myös Jokioisten kartanon päärakennus v:lta 1794.[1]

* *Hämeen asuttaminen pakanuuden ajalla.* A. M. Tallgren. Kalevalaseuran Vuosikirja 9, 1929. Myös eripainos.

* *Sääksmäen pitäjän viljelyshistoria.* Eino Rinne. Porvoo 1929. Paikotellen mainitaan myös Tammelaa.

Saarna »Kymmenestä neitsyestä». Laurentius Petri. Kirjoitettu Tammelassa 1646 ja omistettu Anna Maria Kruusille ja hänen sisarilleen. Julkaistu myös Tarkiaisen ja Brummerin teoksessa: Poimintoja vanhemmasta suomalaisesta kirjallisuudesta. Helsinki 1925.

Suomen museo IV. Sivulla 79 kerrotaan Reinholmin mukaan vanhasta Humppilan lävitse kulkeneesta tiestä.

---

[1] Vuosikirjassa II julkaistu Lounais-Hämettä koskevan kirjallisuuden luettelo sisältää sivulla 37 maininnan, että Gabriel Nikanderin tutkimus: Några herrgårdsbyggnader från empiretiden, joka on julkaistu Finsk tidskriftin jälkimäisen puolivuosikerran vihoissa I ja II, koskettelisi myös Jokioisten kartanoa. Tieto, joka oli saatu Hämeenmaasta, on kuitenkin väärä, ja ilmeisesti tarkoitettu prof. Nikanderin tutkimusta: Finländska herregårdar under den gustavianska tiden.

Suomen museo — Finskt museum XI, 1904. Sivulla 66—67 Jully Ramsay: Hongola gårds brand den 30 april 1706.

Suomen museo XII. Kirjoituksessa: Luettelo Suomen muinaislinnoista mainitaan siv. 38 Reinholmin mukaan Liesjärven muinaislinnasta ja Kyynärän kivisillasta.

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja II. Sivulla 89 asutustarina Perttulasta (lastutarina).

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja VI (?). Siv. 145—146 Someron kirkon alttarikaapista.

Finlands marknader på 1600- och 1700-talet. Joh. Qwist. H:fors 1909. — Teoksessa mainitaan myös Jokioisten markkinoista ja Urjalan markkinahankkeista.

* *Hämeen läänin väestön lisääntyminen vuosina 1811—1914.* A. E. Tudeer. Helsinki 1914.

Suomenmaan hallinnollista kirjevaihtoa vuodelta 1808, I osa. Helsingissä 1893. — Mainitaan sodanaikaisia tapahtumia m.m. Tammelassa, Jokioisilla ja Somerolla.

* *Hämeen läänin historia I ja II.* K. V. Kaukovalta. Hämeenlinna 1931, sivuja 1720. Sisältää paljon tietoja ja kuvia myös Lounais-Hämeestä.

* *Suomen varhaiskapitalistinen teollisuus Ruotsin vallan aikana.* Vilho Annala, Helsinki 1928. Sisältää tietoja Jokioisten rautatehtaasta (s. 206), Jokioisten verkatehtaasta (264—71) sekä Åvikin (383) ja Nuutajärven (395) lasitehtaista.

* *Tampereen verkatehdas 1797—1929.* Muistojulkaisu, Tampereen Verkatehdas O.Y:n julkaisema. Kirj. K. V. Kaukovalta. Helsinki 1930. — Teoksen sivut 9—31 käsittelevät Jokioisten verkatehtaan aikaa. Myös A. W. Wahrenin osuus Tampereen Verkatehdas O.Y:n perustamisessa ja kehittämisessä käy selville. Kuvia Jokioisilta, Willebrandista, Wahrenista, Rud. Meyeristä y.m.

* *Suomen lasiteollisuus I.* Vilho Annala. Helsinki 1931, sivuja 178. Sisältää myös Åvikin ja Nuutajärven tehtaiden historian.

Kutomateollisuuden kehitys Suomessa. K. E. Palmén. Teoksessa Oma maa IV. Porvoo 1920. Siv. 1036—1037 Jokioisten, siv. 1041—1043 Forssan tehdas. — Saman teoksen luvussa Paperiteollisuus, siv. 138, maininta Terttilän paperitehtaasta Somerolla.

* *Historiallisia tietoja Suomen vuoritoimesta Ruotsin vallan aikana.* Tekla Hultin. Helsinki 1897, sivuja 221. Sarjassa Suomen Teol-

lisuushallituksen tiedonantoja 26. Koskettelee myös Tammelan malmilöytöjä ja Jokioisten rautaruukkia.

* *Piirteitä Suomen vuoritoimen historiasta 19. vuosisadan alkupuoliskolla.* I. Evert Laine. Kuuluu sarjaan Suomen Teollisuushallituksen tiedonantoja, 43. vihko. Sivulla 31 mainitaan myös Jokioisten rautaruukista.

Finsk biografisk Handbok II, Helsingfors 1903. — Sisältää tietoja m.m. Lounais-Hämeessä tunnetuista von Troilin ja von Wrightin suvuista.

Finska adelns Ättar-Taflor, Wasastjerna, Borgå 1879. — Sisältää tietoja m.m. von Post, von Willebrand, Furuhjelm, Gadolin, Jägerhorn, von Gertten y.m. Lounais-Hämeessä vaikuttaneista suvuista.

Kansallinen elämäkerrasto, I—III. Porvoo 1927—30. Sisältää m.m. Amnellin, Avellanin, Bremerin, Jägerhornin, Choraeuksen y.m. Lounais-Hämeessä vaikuttaneiden henkilöiden elämäkerrat.

* *De Pont.* Osmo Durchman. Sisältyy teokseen: Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja XI. Helsinki 1928. Somerolaisen de Pont suvun sukutaulut (siv. 323—352).

* *Lepsen (von Leps).* K. J. Hiden. Sisältyy teokseen: Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja VI (siv. 79—93). Helsinki 1922. — Suku hallitsi 1700- ja 1800-luvuilla Tammelassa Mansikkaniemen, Kankaisten ja Saaren tiloja.

* *Kahden Serbian prinssin suomalaisista esivanhemmista.* Osmo Durchman. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirjassa IX, 1925. Sisältää sukutauluja m.m. von Willebrandin, Wrightin, Creutzin, Kuhlmanin y.m. Tammelassa ja Jokioisilla eläneistä suvuista sekä E. G. von Willebrandin ja hänen tyttärensä sekä tämän tyttären, Aurora Karamzinin kuvat.

* *Krakau-suku.* Osmo Durchman. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirjassa XIII, 1929. — Tämän alkujaan aatelisen suvun jäseniä on asunut myös Somerolla ja Tammelassa.

Munck af Fulkila och Munck af Sommarnäs. J. Ramsay. Teoksessa Skrifter utgifna af Sv. Litt. i Finland. Förhandlingar och uppsatser 16, 1902 (tr. 1903), siv. 198—203. Suvun jäsenet omistivat Somerolla Hirsjärven, Ihamäen ja Harjun kartanot. — Samasta suvusta on lyhyt maininta Osmo Durchmanin esityksessä Kahden Serbian prinssin suomal. esivanhemmista (S. Sukut. vuosikirja IX).

Anteckningar om Furuhjelmska slägten och Hongola gods. Edvard Furuhjelm. H:fors 1912, sivuja 132 ynnä rekisterit, kuvitettu.

Stamtafla öfver adliga ätten Furuhjelm. K. Furuhjelm. (Lähemmät tiedot?)

Enoch Furuhjelms anteckningar, dagtecknade Wiksberg 1817 18/10. I Riddarhusets arkiv.

Officerboställen i Finland under svenska tiden. John E. Roos. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirjassa 1926. Helsinki 1927.

Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius, I, II. Helsingfors 1885—86. — Sisältää myös mainintoja kenraali Willebrandista.

* *Bref, tal och andra skrifter af Mikael Choraeus.* Ernst Lagus, Helsingfors 1903.

* *Mikael Choraei valda dikter med en lefnadsteckning.* Ernst Lagus, Helsinfors 1901. — Kumpaisessakin kirjassa on tietoja Choraeuksen oleskelusta Jokioisilla, Willebrandin perheestä y.m.

Små berättelser och tidsbilder af kapten Puff (N. H. Pinello) I, Äbo 1866. — Sivuilla 16—31: Choraeus och Fiskargubbe på Jokkis.

* *Carl Erik Mannerheim I,* Bruno Lesch, Helsingfors 1924. — Mainintoja Jokioisten kartanosta ja Mannerheimin apesta, kenraali Willebrandista [1].

* *Löjtnanten Carl Gustaf Ramsays anteckningar från en sommarfärd år 1807.* Utgifna — — af Jully Ramsay. Öfvertryck ur Finsk Militär Tidskrift. Helsingfors 1900. — Julkaistu suomeksi Forssan Lehdessä 1918 siltä osalta, joka koskee Lounais-Hämettä.

En olycklig och svag prästman. Historisk Tidskrift för Finland 1930, s. 119—. Koskee Humppilasta kotoisin ollutta ja Tammelassa palvellutta pappia Daniel Ekvallia.

Två fall av politisk förföljelse år 1808. Historisk Tidskrift för Finland 1922, s. 134—. Kuvataan m.m. Tammelan v.t. khra Berghällin valajuttua.

* *A. W. Wahren.* K. E. Palmen. On J. Reuterin toimittamassa teoksessa Finlandssvenska tekniker II. Helsingfors 1924. Wahrenin elämäkerta 42 sivun laajuinen.

A. E. Granfeltin satavuotismuisto. Khra K. V. Hurmerinta. Vartija 1912, siv. 97—104. Kaksi kuvaa.

---

[1] Willebrandin osuutta Pietarin lähetyskuntiin ja Porvoon valtiopäiviin kosketellaan myös Ordinin, Castrenin, Lehtosen, Danielsson-Kalmarin y.m. teoksissa, joista tarkemmat viittaukset Leschin tutkimuksessa. Prof. Lehtonen on julkaissut Historiallisessa arkistossa XXV (1915) Willebrandin »alamaisen promemorian» vesiteistä, kanavista ja koskienperkauksista Suomessa (*).

* *Suomen piirilääkärit 1749—1927.* Gunnar Johansson. Sisältyy teokseen: Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja XI. Helsinki 1928. Tiedot myös Tammelan piirilääkäreistä.
* *Muuan aatteenmies puoluetaistelujen ajalta.* Humppilalaisen opettaja Eeri Mattilan elämäkerta. Jalmari Matisto. Forssa 1930, sivuja 23.
* *Menneitten aikojen merkkimiehiä Humppilassa* (Albert Mikkola), kirj. Jalmari Matisto. Forssa 1930, sivuja 8.
* *Sankarien muisto.* H. J. Boström. Helsinki 1927. Sisältää myöskin Lounais-Hämeestä vapaussodassa valkoisten puolella kaatuneiden maininnat.
* *Erään lounaishämäläisen opiskelijan elämäntarina.* J. E. Hyötyniemi. Julkaistu Forssan yhteiskoulun vuosikertomuksessa 1930. Sivuja 8.

Finland, framstäldt i Teckningar, Texten af Z. Topelius, Plancherna från Adler & Dietz i Dresden. Helsingfors 1845—1852. — Sisältää kuvat ja tekstiä m.m. Somerniemen Palikaisten sekä Jokioisten kartanoista, erään metsäseutukuvan Humppilasta sekä verraten runsaan tekstin Mustialasta.

Finska Folkdräkter, framställda i taflor ur allmogens lif, efter målningar af Robert Vilhelm Ekman. I. Tavastland. Tryck och förlag af F. Liewendahl, Helsingfors 1867. Sisältää 3 väritaulua, näistä kuvaten yksi Tammelan pitäjäläisiä, 2 somerolaisia. Suurin osa näitä pitäjiä koskevasta tekstistä ja kuvista julkaistu (suomeksi) Vuosikirjassa IV.

* *Nuori kerääjä n:o 1.* Kansantietouden keräilylehtinen. Forssa 1927, sivuja 4.
* *Nuori keräilijä n:o 2.* Forssa 1927, sivuja 6.
* *Sama n:o 3.* Forssa 1928, sivuja 8.
* *Sama n:o 4.* Forssa 1929, sivuja 4.
* *Kansankäsityksiä kirkosta ja hautausmaasta sekä niiden »väestä».* Kansantietoutta Lounais-Hämeestä. J. E. Hyötyniemi. Forssa 1929, sivuja 20. Ylipainos Kotiseudusta I, 1929.
* *Kattopäreitten teosta Lounais-Hämeessä.* E. Aaltonen. Forssa 1929, sivuja 12. Ylipainos teoksesta Kotiseutu I, 1929.
* *Vanhan Tammelan puvuista ja naisten tekniikasta.* Elma Mikkola. Sanakirjasäätiön julkaisemaa sarjaa: Sanoja ja asioita I. Forssa 1930, sivuja 33. Ylipainos esipuheineen Kotiseutuyhdistyksen Vuosikirjasta VI.

* *Vanhan Tammelan elämää.* Astrid Reponen. Sarjaa: Sanoja ja asioita II. Forssa 1930, sivuja 72. Ylipainos Vuosikirjasta VI.
* *Tammelan kansanomaista ruokataloutta I.* Laina Syrjänen. Sarjaa: Sanoja ja asioita III. Forssa 1930, sivuja 15. Ylipainos Vuosikirjasta VI.
* *Vanhan Tammelan niityistä, heinäkaluista ja heinänteosta.* Helmi Helminen. Helsinki 1931, sivuja 16. Ylipainos Sanakirjasäätiön toimitusten I osasta.
* *Tammelan vanhanaikainen heinänteko ja elonkorjuu.* Alli Jäntti. Teoksessa Kansankulttuuria ja kansankieltä (Sanakirjasäätiön toimituksia II). Helsinki 1931, sivuja 18.
* *Kolme maatalousaiheista kotiseutututkimusta Lounais-Hämeestä.* Forssa 1930, sivuja 34. Eripainos Vuosikirjasta VI.
* *Maatalousoloista Tammelan ja Hauhon kihlakunnissa.* Ylipainos teoksesta Taloudellisia tutkimuksia 1893, sivuja 11.
* *Häme kuvina II,* Vanha Tammela. E. Aaltonen. Porvoo 1931, sivuja 96.
* *Hämäläis-osakunnan laulukirja.* Helsinki 1931. Osastossa Maakunnalliset kansanlaulut on useita Tammelasta kerättyjä lauluja sävelmineen.

II. Maantiedettä, geologiaa, luonnontiedettä y.m.s.

* *Suomen geologinen tutkimus.* Kertomus karttalehteen n:o 18. Tammela. J. J. Sederholm. Helsinki 1892.
* *Suomen geologinen tutkimus.* Kertomus karttaliitteeseen n:o 5. Vihti. K. Ad. Moberg. Helsinki 1889. Käsittää myös osan Someroa ja Tammelaa.
* *Linnustosta terveleppä-rantalehdoissa.* Tutkimuksia Tammelan linnustosta. Ilmari Hilden. Luonnon Ystävä 1925, n:o 5. Myös eripainos.
* *Jokioisten metsästys- ja riistanhoitoalue.* Karl Fazer. Aikakauslehdessä Metsästys ja Kalastus, v. 1925, n:ot 13, 49, 69.
* *Kaukolanharju ympäristöineen. Forssan, Tammelan ja Jokioisten nähtävyydet.* Opas matkailijoille. Forssa 1927, sivuja 66 sekä ilmoituksia.

Geographie öfver storfurstendömet Finland, utarbetad efter H. G. Porthans samlingar. Stockholm 1795. Mainitaan myös Tammelasta, Jokioisista, Åvikista y.m.

III. Kulttuuri- ja kouluhistoriaa sekä seuraelämää.

* *Mustiala 1840—1908*, muistojulkaisu Mustialan maanviljelys- ja meijeriopiston sekä sen oppilaiden kumppanuuskunnan vaiheista. Forssa 1929, sivuja 434, kuvia n. 80.[1]

* *Mustialan opiston historia.* Antto Laiho. Forssa 1928, sivuja 146. Ennakkopainos teoksesta Mustiala.

* *Mustialan opisto ennen ja nyt.* Antto Laiho. Ylipainos Talonpoika IV:stä. Porvoo 1927, sivuja 20.

Handlingar, hörande till fjerde allmänna finska landtbruksmötet å Mustiala 1857. G. E. Euren.

Några ord med anledning af det tillernade mejerilärоverket å Mustiala. R. Gripenberg. Lund (?) 1879.

* *Mihin Mustiala on käytettävä?* Gösta Grotenfelt. Hämeenlinna 1906, sivuja 51.

* *Hvad af Mustiala?* Gösta Grotenfelt. Tavastehus 1906, sivuja 55.

* *Mustiala mieluimmin maataloudelliseksi koelaitokseksi.* Karl Enckell. Helsinki 1907, sivuja 29.

* *Maatalоushistorialliset museot ja niiden merkitys.* Lehtori Antto Laihon esitelmä radiossa 17. 10. 1927. Ylipainos Maaseudun Tulevaisuudesta, sivuja 8.

* *Kertomus Mustialan maatalоushistoriallisen museon toiminnasta v. 1926.* Forssa 1927, sivuja 7.

* *Kertomus Mustialan maatalоushistoriallisen museon toiminnasta* v:lta 1929. Forssa 1930, sivuja 4.

* *Mustialan Maamiesopiston vapaudenrahaston säännöt.* Forssa 1924, sivuja 7.

* *Kertomus Mustialan maamiesopiston toiminnasta 1930.* Antto Laiho. Forssa 1931, sivuja 59.

* *Hem och Hembygd,* VI, 1929. Helsinfors 1929. Sisältää m.m. selostuksen Forssan kotiseutupäivistä 1928.

* *Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistys v. 1925.* Kertomus sen toiminnasta, museokokoelmien karttumisesta ja jäsenluettelo. Forssa 1926, sivuja 16. Ennakkopainos.

* *Jalmari Matiston museo Humppilassa.* Ylipainos Vuosikirjasta III, 1927, sivuja 7.

---

[1] Mustialaa koskevasta kirjallisuudesta on kunnallisneuvos Antto Laiho julkaissut teoksessa Mustiala 1840—1908, sivuilla 143—147, laajan ja jotenkin perinpohjaisen luettelon. Sen vuoksi tässä mainitaan enää vain muutamia sellaisia kirjasia, jotka on saatu yhdistyksen kirjastoon tai joita ei sanottu luettelokaan tunne.

* *Forssan yhteiskoulun kannatusyhdistyksen säännöt.* Tampere 1900, sivuja 7. Samat, H:linna 1905, siv. 4 sekä Forssa 1924, siv. 6.
* *Forssan yhteiskoulu, kertomus lukuvuodesta 1926—1927.* Forssa 1927, sivuja 42.
* *Forssan yhteiskoulu,* kertomus lukuvuodesta 1927—1928. Forssa 1928, sivuja 45.
* *Sama* 1928—1929, Forssa 1929, sivuja 48.
* *Sama* 1929—1930, Forssa 1930, sivuja 55.
* *Ohjelma Forssan yhteiskoulun 25-vuotisjuhlassa 29. 8. 1924.* Forssa 1924.
* *Kertomus Forssan Työväenopiston toiminnasta lukuvuonna 1921—1922.* Forssa 1922, sivuja 16.
* *Sama lukuvuonna 1922—1923.* Forssa 1923, sivuja 17.
* *Sama lukuvuodesta 1923—1924.* Forssa 1924, sivuja 19.
* *Kertomus Forssan Työväenopiston toiminnasta lukuvuodelta 1926—27.* Forssa 1927, sivuja 8.
* *Sama* lukuvuodelta 1927—28. Forssa 1928, sivuja 12.
* *Forssan Työväenopiston 10-vuotiskertomus.* Elli Laurila. Forssa 1930, sivuja 23.
* *Jokioisten Pienviljelijäkoulu.* Esittelyvihkonen. Forssa 1931, sivuja 11. Kuvitettu.
* *Mieskuoro Forssan Laulajat,* säännöt ja järjestyssäännöt, Forssa 1925, sivuja 8.
* *Tammelan Järvenpään Nuorisoseura Yrityksen säännöt.* Jyväskylä 1905, sivuja 10.
* *Perttulan Nuorisoseuran säännöt.* Turku 1926.
* *Kojon Nuorisoseuran säännöt.* Forssa 1923.
* *Forssan Salaman säännöt.* Forssa 1929.
* *Isku, Forssan Salaman 20-vuotisjulkaisu.* 1909—1929. Forssa 1929, sivuja 58 ynnä ilmoituksia.
* *Voimistelu- ja urheiluseura Ryskeen säännöt.* Forssa 1921.
* *Humppilan Lotta Svärd-yhdistyksen 10-vuotiskertomus.* Jalmari Matisto. Forssa 1930, sivuja 7.
* *Lounais-Hämeen maakuntajuhlat Jokioisilla elokuun 1 p:nä 1926.* Forssa 1926. Ohjelmalehtinen.
* *Lounais-Hämeen maakuntajuhlat Tammelan Rauhaniemessä 1927.*
* *Lounais-Hämeen maakuntajuhlat Tammelan Rauhaniemessä 1928.*
* *Lounais-Hämeen maakuntajuhlat Forssassa 1929.*
* *Lounais-Hämeen maakuntajuhlat Tammelan Saaressa 1930.* — Kaikki 4 viimeksimainittua 4-sivuisia ohjelmalehtiä, painettu Forssassa.

* *Lounais-Hämeen kuudennet Maakuntajuhlat 5. 7. 1931 Tammelan Saaressa.* Forssa 1931. Ilmoituksineen 30 sivua. Sisältää m.m. tekstin historialliseen kuvaelmaan Jäämiretki.
* *Tohtori A. E. Granfeltin muistojuhla.* Ohjelmalehtinen. Forssa 1927, sivuja 4.
* *Forssan kotiseutupäivät 1928.* Ohjelmalehtinen. Forssa 1928, sivuja 4.
* *Kutsumus yleiseen »Aakkosyhdistyksen» kokoukseen ja alkukoulun opettajain lomakursseihin Forssassa.* Helsinki 1911, sivuja 4.
* *Alkukoulunopettajain ja -harrastajain kokouksen ohjelma Forssassa.* Helsinki 1911, sivuja 3.
* *Yhdeksännen ja kymmenennen yleisen alakansakoulunopettajain kokousten pöytäkirjat.* Forssa 1923. (Jälkimäinen kokous pidettiin Forssassa).
* *Tammelan Nuorisoseuran Kansanjuhla ja Arpajaiset Forssassa 16 ja 17 p:nä kesäkuuta 1906.* H:linna 1906, sivuja 7.
* *Ohjelma Forssan yliopistollisissa lomakursseissa 1908.* Hämeenlinna 1908.
* *Hämäläis-Osakunnan ja Turun Yliopiston Hämäläis-Kerhon kesäjuhla Tammelassa heinäk. 5, 6 ja 7 päivinä 1929.* Ohjelmalehtinen.
* *Yhtiöjärjestys »Lounais-Hämeen Sanomalehti Osakeyhtiö»* nimiselle osakeyhtiölle. H:linna 1907, sivuja 8.
* *Tilojen nimistä Lounais-Hämeessä.* Antto Laiho. Ylipainos Forssan Lehdestä 1927, sivuja 4.

IV. *Talous- sekä yhteiskuntaelämää.*

* *Stadgar för Forssa Aktie-bolag.* Helsinfors 1859, sivuja 20.
* *Forssan Osakeyhtiön Tehtaitten työväen sairas- ja apukassojen säännöt.* Forssa 1927, sivuja 22.
* *Forssan Osakeyhtiön maanviljelys- ja ulkotyöväen sairas- ja apukassojen säännöt.* Forssa 1930, sivuja 16.
* *Osakeyhtiö Forssa A.B:n virkailijain eläkekassan säätiön säännöt.* Forssa 1930, sivuja 8.
* *Forssan Saha Oy:n sahan, lauta- ja halkotarhan Työsääntö.* Forssa 1928, sivuja 15.
* *Työtilasto. Tutkimus Suomen kutomateollisuudesta.* Helsinki 1904. Käsittää myös Forssan.
* *Väestö-, invaliditeetti- ja tulosuhteet — Humppilan — (y.m.) kunnissa v. 1903.* I. Teksti 1907. Edvard Gylling. Helsinki 1907.

* *Suomen Virallinen Tilasto XXXII.* Sosialisia erikoistutkimuksia II. Asuntolaskenta huhtikuun 25 p:nä 1919. Helsinki 1921. — Käsittää myös Forssan.

Kotimaisen Teollisuuden albumi. H:ki 1913. Sisältää m.m. kuvauksen Forssan ja Jokioisten tehtaista.

* *Tammi Kauppa-Osakeyhtiön säännöt.* Turku 1890, sivuja 4.

* *Osuusliike »Tammi» i.l. Toimintakertomus vuodelta 1926.* Hämeenlinna 1927, sivuja 22.

* *Sama vuodelta 1927.* Hämeenlinna 1928, sivuja 22.

* *Sama vuodelta 1928.* Hämeenlinna 1929, sivuja 23.

* *Sama vuodelta 1929.* Hämeenlinna 1930, sivuja 23.

* *Sama vuodelta 1930.* Hämeenlinna 1931, sivuja 23.

* *Tammi, kauppa-osakeyhtiön säännöt.* Hämeenlinna 1912, sivuja 7.

* *Osuusliike Tammen säännöt.* Forssa 1928, sivuja 25.

* *Tammelan Osuuskauppa r.l. 1919—1929.* Forssa 1929, sivuja 62.

* *Jokioisten Maanviljelijäin Osuusliike r.l. 1920—1930.* Forssa 1930, sivuja 24.

* *Maamiesten Osuusliikkeen vuosikertomus 1926* (Urjalasta). Forssa 1927, sivuja 16.

* *Sama vuodelta 1927.* Forssa 1928, sivuja 10.

* *Sama vuodelta 1928.* Forssa 1929, sivuja 14.

* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1930, sivuja 11.

* *Muistelmia (Maamiesten Osuusliikkeen) kymmenvuotisesta toiminnasta 1920—1930. Vuosikertomus 1930.* Forssa 1931, sivuja 49.

* *Humppilan Osuuskauppa r.l. Toimintakertomus 24:ltä toimintavuodelta v. 1927.* Painopaikka tuntematon, painettu 1928, sivuja 18 .

* *Humppilan Osuuskauppa r.l. Katsaus 25-vuotiseen toimintaan. Toimintakertomus vuodelta 1928.* Helsinki 1929, sivuja 51.

* *Johtokunnan kertomus Someron Osuuskaupan r.l. toiminnasta v. 1928.* Forssa 1929, sivuja 15.

* *Johtokunnan kertomus Someron Osuuskaupan r.l. toiminnasta v. 1929.* Forssa 1930, sivuja 15.

* *Someron Osuuskauppa r.l. säännöt.* Forssa 1930, sivuja 16.

* *Urjalan Osuusmeijeri 1927.* Forssa 1928, sivuja 12.

* *Kertomus Urjalan Osuusmeijerin toiminnasta v. 1928.* Forssa 1929, sivuja 7.

* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1930, sivuja 8.

* *Forssan Osuusmeijerin säännöt.* Forssa 1928, sivuja 27.

* *Kertomus Someron Osuusmeijerin toiminnasta 1907—1926.* Forssa 1927, sivuja 17.

* *Kertomus Someron Osuusmeijerin toiminnasta vuodelta 1927.* Loimaa 1928, sivuja 12.
* *Sama vuodelta 1928.* Forssa 1929, sivuja 12.
* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1930, sivuja 15.
* *Sama vuodelta 1930.* Forssa 1931, sivuja 14.
* *Humppilan Säästöpankin säännöt.* Forssa 1921, sivuja 26.
* *Someron Säästöpankki 1880—1930.* Hämeenlinna 1930, sivuja 78.
* *Urjalan Säästöpankin vuosikertomus vuodelta 1926.* Forssa 1927, sivuja 27.
* *Sama vuodelta 1927.* Forssa 1928, sivuja 29.
* *Sama vuodelta 1928.* Forssa 1929, sivuja 29.
* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1930, sivuja 31.
* *Sama v:lta 1930.* Forssa 1931, sivuja 31.

Jokioisten Säästö-Pankin Kuitti-Kirja. Alussa asetuksia Jokioisten seurakunnan Säästö-Pankkia varten. Helsingforsissa 1848. Sääntöjä 7 sivua ynnä korkotaulu.

* *Jokioisten Säästöpankin säännöt.* Helsinki 1922, sivuja 20.
* *Postipaikkojen luettelo* (Lounais-Hämeestä). Forssa 1926, sivuja 20.
* *Forssan seudun puhelinluettelo v. 1927.* Forssa 1927, sivuja 63 sekä ilmoituksia.
* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1928, sivuja 72 + ilmoituksia.
* *Sama vuodelta 1930.* Forssa 1930, sivuja 76 + ilmoituksia.
* *Luettelo Forssan kartanon, Tammelassa, nautaeläimistä.* Forssa 1922, sivuja 28.
* *Forssan metsästysseuran säännöt.* Forssa 1922, sivuja 9.
* *Tammelan kihlakunnan Hevoisvakuutus-yhtiön säännöt.* (Myös ruotsinkielinen). Hämeenlinna 1884, sivuja 29.
* *Kertomus hevosjalostusyhdistyksen »Tammelan Hippos» toiminnasta vuosina 1898—1901.* Allan Höijer. Helsinki 1903, sivuja 48.

Uttalande i stuterifrågan, afgifvet af ordförande (J. Mannerheim) i bestyrelsen för Tammela Hippos förening. H:fors 1902.

* *Lisäys marraskuun 1 p:nä 1878 kalanpyyntiä varten Tammelan kihlakunnassa vahvistettuun ohjesääntöön.* H:linna v. 1902, sivuja 4.
* *Ohjesääntö kalanpyyntiä varten Tammelan kihlakunnassa.* H:linna 1902, sivuja 15. (Ruotsinkieli ensi tilalla).
* *Järjestyssääntö metsätuotteiden lauttaamista varten Kuiva- ja Pyhäjärvissä Tammelan pitäjässä sekä Loimijoessa.* Annettu Turussa 25/6 1910. Helsinki 1911, sivuja 16.

* *Lounais-Hämeen Kotieläinnäyttely, luettelo ja ohjelma.* Forssa 1929, sivuja 48 + ilmoitukset ja hevosliite, sivuja 8.[1]
* *Oy. Forssa Ab. Metsäosaston tilijaottelut 1. 1. 1930.* Forssa 1929, sivuja 11.
* *O.Y. Suomen Leipä.* Esittelyvihkonen. Forssa 1931, sivuja 10.
* *Hintataulu työpalkkain ylitse Jokioisilla.* Täytettävä kaavake, ruotsinkieli rinnalla, 4 isoa sivua, 1870-luvulta.
* *Metsäsääntö Jokioisilla,* ruotsinkielinen rinnalla, 2 ison arkin sivua, 1870-luvulta.
* *Kontrahti Jokioisten kartanosta,* painettu Helsingissä 1861.
* *Viljelyskontrahti,* ruotsinkieli rinnalla, täytettävä kaavake, 4 ison arkin sivua.
* *Lounais-Hämeen Paloapuyhdistyksen säännöt.* Forssa 1927, sivuja 20.
* *Forssan toripäiväin järjestyssäännöt.* Tampere 1911, sivuja 8.
* *Suomen Maatilat, II osa: Hämeen läänin maatilat.* Toim. K. Kivialho, A. Kivialho ja F. Jonasson. 756 suurta sivua, 5,045 tekstikuvaa ja 100 syväpainoliitettä.

V. *Seurakunnallista ja uskonnollista elämää.*

* *Ihmeellinen näky eli aikamme ilmestys.* J. Lamminen. Forssa 1920, sivuja 16.
* *Forssan evankelisluterilaisen seurakunnan hautausmaan ohjesäännöt.* Forssa 1922.
* *Forssan seurakunnan kirkkohallintokunnan johtosäännöt.* Forssa 1925, sivuja 3.
* *Kotimatkalla, Evankelinen Kalenteri vuodelle 1907.* Helsinki 1906. Sisältää Anton Aimosen kirjoittaman, 19-sivuisen Fabian Churmanin elämäkerran.
* *Hengellisiä virsiä.* Turku 1861, sivuja 36. Kokoilijaksi mainitaan Jumalan sananpalvelija. Virsien tekijäksi tiedetään »Kouluäiti» Ypäjältä (eli 1802—1875).
* *Humppilan kirkon rakennushistoria 1917—1922.* Forssa 1922, sivuja 8.
* *Kertomus Jokioisten seurakunnasta v. 1926.* Forssa 1927, sivuja 8.

[1]) Lounais-Hämeessä, etupäässä täällä Mustialan ja Jokioisten tiloilla, suoritetuista maataloudellisista kokeista on selostuksia Maatalouden koetoiminnan julkaisuissa, Maatalouden Työtehoseuran vuosikirjoissa sekä Suomen Sianjalostusyhdistyksen julkaisuissa. — Lounais-Hämeen karjataloutta voidaan seurata myös karjanjalostusyhdistysten kantakirjoista ja muista julkaisuista, maamiesseurojen ja pienviljelysyhdistysten toimintaa näiden keskusliittojen vuosikertomuksista j.n.e.

* *Forssan evankelis-lutherilaisen rukoushuoneen 25-vuotisjulkaisu.* Forssa 1931, sivuja 10 sekä ilmoituksia.

* *Forssan Rukoushuoneen vihkimisjuhla seurakunnallisia tarkoituksia varten lauantaina maalisk. 8 p:nä.* Porvoo. Ohjelmalehtinen. (Ei vuosilukua).

* *Säännöt Rukoushuoneyhdistykselle Tammelan Kuhalassa.* Hämeenlinna 1899.

* *Piirteitä tohtori A. E. Granfeltin toiminnasta Tammelan seurakunnan kirkkoherrana.* J. E. Hyötyniemi, Forssa 1927, sivuja 28. Ylipainos Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen Vuosikirjasta II.

* *Kristillisyyden taito Jokioisten seurakunnassa ennen ison vihan aikaa.* J. E. Hyötyniemi. Forssa 1929, sivuja 24. Ylipainos Vuosikirjasta V.

VI. *Kunnallista elämää.*

* *Tammelan kunnan Vaivaiskartanon ohjesääntö.* Hämeenlinna 1888, sivuja 20. (Kaksikielinen, ruotsi ensi tilalla).

* *Ohjesääntö yleiselle vaivaishoidolle Tammelan kunnassa.* Hämeenlinna 1892, sivuja 12.

* *Ehdotus Tammelan emäseurakunnan jakamisesta.* Helsinki 1899.

* *Tammelan kunnan historia.* Kunnalliselämää 1909—1922. E. Aaltonen. Forssa 1931, sivuja 161 ynnä kuvia.

* *Tammelan kunnalliskertomus vuodelta 1912.* Tampere 1913, sivuja 46.

* *Tammelan kunnallispäivät Mustialassa 6 ja 7 p:nä kesäk. 1925.* Ohjelmalehtinen.

* *Tammelan kunnan kansakoulujen koulu- ja opetustarpeiden hankinnan, käytön ja hoidon ohjesääntö.* Hämeenlinna 1917, sivuja 4.

* *Tammelan kunnan kunnalliskertomus vuodelta 1926.* Forssa 1927, sivuja 116.

* *Sama vuodelta 1928.* Hämeenlinna 1929, sivuja 160.

* *Sama vuodelta 1929.* Forssa 1930, sivuja 100.

* *Ypäjän kunnan kunnalliskertomus vuodelta 1926.* Hämeenlinna 1927, sivuja 100.

* *Humppilan kunnan kunnalliskertomus vuodelta 1927.* Hämeenlinna 1928, sivuja 94.

* *Urjalan kunnalliskertomus v. 1926.* Forssa 1927, sivuja 79.
* *Sama v. 1927.* Forssa 1928, sivuja 86.
* *Sama v. 1928.* Forssa 1929, sivuja 88.
* *Sama v. 1929.* Forssa 1930, siv. 85.
* *Sama v:lta 1930.* Forssa 1931, sivuja 130.
* *Terveydenhoitosääntö Urjalan kunnalle.* Tampere 1893, sivuja 20.
* *Someron kunnalliskertomus 1867—1926.* Forssa 1927, sivuja 100.
* *Someron kunnan kunnalliskertomus v. 1927—28.* Forssa 1929, sivuja 100.
* *Sama v:lta 1930.* Forssa 1931, sivuja 61.
* *Forssan kauppalan palosääntö.* Forssa 1926, sivuja 16.
* *Forssan kauppalan rakennusjärjestys.* Forssa 1928, sivuja 34.
* *Forssan kauppalan terveydenhoitojärjestys.* Forssa 1930, sivuja 43.
* *Forssan kauppalan perussääntö ja kauppalanhallituksen ohjesääntö.* Forssa 1931, sivuja 15.
* *Tammelan ja Koijärven kuntien sekä Forssan kauppalan yhteisen kunnalliskodin ohjesääntö.* Forssa 1926, sivuja 8.
* *Somerniemen köyhäinhoidon ohjesääntö.* Forssa 1923, sivuja 11.
* *Ypäjän kunnan terveydenhoito-ohjesääntö.* Loimaa 1920, sivuja 36.
* *Lounais-Hämeen Tuberkuloosin vastustamisyhdistyksen säännöt.* Forssa 1925.
* *Tietoja potilaiden ottamisesta Lounais-Hämeen parantolaan.* Forssa 1926.
* *Lounais-Hämeen parantolan Järjestyssäännöt.* Forssa 1926.

VII. *Sekalaista.*

* *Forssan—Tammelan numero* Hämeen Sanomissa 1911, n:o 133.
* *Forssan Uutiset,* Hämeen Sanomain liite 1901. (Kokoelmissa on n:o 1).
* *Mustiala.* Albumi, sisältää 50 kuvaa Mustialasta. Kustantanut 1906 Hannes Shöblom Forssasta.
* *Tositapauksia erään juomarin elämästä.* Kirjoittanut ja Kaikuyhdistyksen kokouksissa Tammelassa lukenut Konrad S. Hämeenlinna 1890, sivuja 48.
* *Huvittava kertomus eli Kokemusten Koulu.* Kirjoittanut (forssalainen) Aleksander Lindqvist. Tampere 1891. 2 osaa, sivuja 28 + 26.

Vanhoista kätköistä. E. Nervander. Helsinki (Yrjö Weilinin kustantama) 1906. Kirjan ensimäinen novelli Forssan valssi (kuvailee Mustialan opistolaisen ja Forssan tehtaantytön tarinaa).

Lemminkäinen, kokohon haravoitu joutomies Sakari Sakarinpojalta. II osa, Helsingissä 1847, sivuja 51. (1 osa ?). Sisältää isännän ja Sakarin vuoropuhelun Mustialan merkityksestä. Kirjoittajan tiedetään olleen Sakris Cajander. On m.m. Mustialan opiston kirjastossa.

* *Muutamia uusia lauluja, I.* Murhatapaukset Tammelan vapriikilla. Turussa 1872.

* *Min penna. Några blad från en flerarig samling verser af D. W. G.* (af Grubbens Tammelasta). H:fors 1878, sivuja 101.

* *På fantasiens vingar.* Fortsättning af »Min penna», af D. W. G., H:fors 1886, sivuja 118. — Kumpikin sisältää muutamia runoja tammelalaisista ja Salmensaaren päiväkirjasta.

* *Tammelan terhoja, kotiseuturunoja Lounais-Hämeestä I.* J. G. Vuoriniemi. Forssa 1927, sivuja 48.

* *Someron sointuja, kotiseuturunoja Lounais-Hämeestä II.* J. G. Vuoriniemi. Forssa 1928, sivuja 52.

* *Uusi Aura 1880—1930.* (Turku 1930, vaikka teoksessa ei mainittu painopaikkaa eikä -aikaa). Sivuja 509. Sisältää mainintoja myös lounaishämäläisistä kartanoista, taloista ja henkilöistä, samoin kuvia.

* *Suomen Taloudellinen kartta, n:o III: 4.* Käsittää m.m. Someron ja Ypäjän.

Agrogeologinen kartta Mustialasta, toimittanut tri B. Aarnio. Painettu 1920.

Jokioisten vanhemmasta asutus-historiasta.

Esitelmä Jokioisten kolmesatavuotisjuhlassa 2 p:nä elok. 1931, pitänyt *Väinö Voionmaa.*

Intoisin ja hartain mielin täällä vietetään tänään armaan kotiseudun juhlaa. Tällainen päivä avaa ajatusten vaihtelevia näköaloja. On sellaista kotiseutuharrastusta, joka supistuu herttaiseen kotituvan lämpöön ja kotipihan pihlajaan, kotikylän arkiseen elämään, hilpeisiin pikku juttuihin, tarinoihin ja muisteloihin kotiseudun ihmisistä ja oloista. Mutta on sellaistakin kotiseutuharrastusta, joka menettämättä mitään tuosta rattoisasta kotoisesta tunnelmasta luo katseensa laajemmallekin, tahtoo tuntea kotiseudun koko kehityksen, tietää millä tavoin sen elämä on yhteydessä muun maailman elämän kanssa ja nostaa siten kotiseudun ikäänkuin korkeammalle henkiselle tasolle. Tässä mielessä voimme sanoa, että kotiseudun historia on osa isänmaan historiaa, isänmaan historia kaikkien sen kotiseutujen yhteistä historiaa.

Tiedämme, että viimemainitulla käsityksellä on näillä seuduilla kannatusta yhä laajenevissa piireissä. Onhan täällä jo pitemmän aikaa ollut toimessa Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistys, jonka toiminta ja etenkin sen julkaisemat lukuisat vuosikirjat ja kuvaukset, unohtamatta sen vaikutuspiirissä viime aikoina aikaansaatuja kunnallishistorioita, ovat asettaneet tämän kotiseutuyhdistyksen arvon ja maineen maamme kotiseutuyhdistysten ensi riviin.

Tällä Jokioisten kotiseudulla on erikoinen asema niin Lounais-Hämeen kuin koko maammekin sisällisessä historiassa. Tämä seutu sisältää merkillisiä ja kiintoisia muistoja Suomen sisämaan asutushistoriasta, ylimysvallan ajoista, varhaisesta suurviljelyksestä, vanhasta teollisuudesta ja sitten talonpoikaisviljelyksen vapautuksesta ja pienviljelijäluokan nykyaikaisesta kohoamisesta. Tämän seudun historiaa ei voi erottaa isänmaan historiasta; isänmaan historia jäisi vaillinaiseksi ilman Jokioisten historiaa.

Kuulee toisinaan sanottavan, ettei näillä seuduilla ole pitkää ja syvää historiaa, koska nämä seudut ovat verraten nuorta asutusaluetta, koska tunnettu historiallinen elämä näillä main on vain kappaleen viidettäsataa vuotta vanha ja koska omintakeinen seurakunnallis-yhteiskunnallinen elämä tässä Jokioisten kunnassa, jonka juhlaa nyt vietämme, on järjestetty vasta kolmesataa vuotta sitten. Tällainen väite on kuitenkin oikea vain sikäli kuin sillä tarkoitetaan varsinaisen peltoviljelyksen ja nykymuotoisen asutuksen historiaa. Mutta jos tahdomme selvitellä myöhemmän historiallisen elämän juuria ja perusteita, niin on kiinnitettävä huomiota edeltävään, vähemmän tunnettuun historiaan, näiden seutujen valtaamiseen, ensimmäisten asumain syntymiseen, tuotannollisen toiminnan ja yhteiselämän järjestämiseen täällä ennen kuin kylät ja talot kehittyivät verollelaskettaviksi ja täällä syntyi Loimon (myöh. Portaan) suurpitäjä ja alkoi varsinainen järjestetty historiallinen elämä. Päinvastoin kuin yleisesti luullaan onkin niin, että tuo muinais- ja varhaishistoriallinen aika Lounais-Hämeessä on pitkä ja merkillinen juuri sen vuoksi, että nämä seudut ovat vasta verraten myöhään saaneet lopullisen historiallisen muotonsa ja että edeltävät aikakaudet ovat olleet sitkeät ja kestäneet kauan ja niiden muistot säilyneet paremmin kuin monella muulla seudulla. Tämä Lounais-Hämeen asema kuvautuu hyvin siinä, ettei täällä ole saatu talteen sanottavan paljon muinaislöytöjä, mutta että niitä on vähin kaikilta maamme esihistoriallisilta aikakausilta.

Pyydän teitä mielessänne seuraamaan kanssani hetkiseksi retkeilylle siihen muinaishistorialliseen piiriin, jossa tämän seudun asutuksen taimia on istutettu ja sen kansa saanut pohjamuotonsa.

Tämän seudun historian taustana on tämän alueen maantieteellinen asema ja luonto. »Tammelan ylängöksi» sanottu alue on lounaisen Suomen yhteinen takamaa. Sen itäinen osa alkaen Pyhäjärven kohdilta on vuorinen ja järvirikas. Me olemme nyt ylängön läntisessä osassa, jossa karujen ylänteiden ja niillä leviäväin nevain ja soitten välillä kokonainen verkosto jokia kiemurtelee muodostamissaan tasanteisissa viljavissa savisissa laaksoissa, todellisessa jokimaassa, jonka keskuksena on tämä Jokioinen. Pääjoistona on länteen lähtevä Loimaanjoki haarajokineen, mutta tämän alueen syrjä puolilla saavat myöskin alkunsa Itämereen juokseva Paimionjoki ja Keski-Hämeen vesistöön laskeva Tarpianjoki.

Tällä alueella on muinaishistoriallisina aikoina ollut arvoa taloudellisesti käytettynä takamaana eli n.s. e r ä m a a n a. Sen muinaisesta riistarikkaudesta ja metsästyksestä olisi kertomista loppumattomiin, mutta sivuutan sen kaiken lukemalla pari lausetta Hirsjärven Tammelan kunnan historiasta.

»Vielä 1800-luvun alussa oli karhu yleinen petoeläin Tammelassa. Tätä todistaa m.m. pari senaikuista tietoa: Mustialan torpparit Jaakko Jaakonpoika Elva ja Jaakko Jaakonpoika Heinänen saivat 18. 6. 1809 Talousseuran hopeamitallit, kun he viiden vuoden aikana olivat surmanneet 50 vanhaa karhua ja useita karhunpoikasia. Samanlaisen mitallin sai myös 21. 1. 1822 jahtivouti Simo Villman Sukulasta, kun hän oli surmannut 76 karhua ja ollut mukana ainakin parissa sadassa karhunjahdissa, lopettanut 10 sutta ja 90 sudenpoikaa, määräämättömän luvun ilveksiä, ainakin yli 100, ketuista puhumattakaan. Olipa meillä viime vuosisadan puolivaiheella naismetsästäjäkin, Eeva Heinänen, tarkka karhunampuja, joka eleli Mustialan takamailla.» Viimeisen karhun ampui talollinen Jooseppi Ulvi v. 1879 Lunkaan kruunumetsässä.

Tammelan ylängön muinaista erämaa-arvoa lisäsi tietenkin sen edullinen asema asuttujen rintaseutujen läheisyydessä. Siihen perustui myöskin tämän alueen tärkeys l i i k e n n e a l u e e n a, jonka tekivät lisäksi suhteellisen helppokulkuiseksi monet pitkät harjut ja kululle kelpoisat joet. »Suomenmaa» teoksessa sanotaan, että Humppilan seudulle on tyypillinen se harjujakso, joka kulkee

halki alueen kaakosta luoteeseen, Jokioisten rajalta Metsämaalle. »Mäntymetsää kasvavaa harjua pitkin käy vanha kulkutie, sen rinteille ovat kylät asettautuneet ja sen liepeillä leviävät asutuimmat seudut.» Niinkuin näillä main on paljon muinaiseen metsästykseen ja kalastukseen kohdistuvia paikannimiä, niin on niitä muinaiseen kulkuun ja liikenteeseenkin viittaavia. Nimet *Raitoo, Matkunjärvi* ja Humppilan *Taipale* ovat vanhoja tienimiä ja ikäänkuin viittoja Kalvoilan—Kokon—Jokioisten tiesuunnalle. Vanhoja tienimiä ovat luultavasti myös monet, joiden kantasanana on »rata» tai »pata». Ollilassa Jokioisilta Somerolle mennessä on nimi *Ratonkorpi* sanomassa, että sielläkin on muinoin ollut kulkutie, ja nimi *Ratas(u)onsa(a)ri* esiintyy Somerolla v. 1506. Koskella T.l. on vanhalla Turun tien suunnalla *Patakoski* ja Letkun ja Torron välillä on *Patamo.* — Muinaisajan kulkuteistä solmiutuivat historiallisina aikoina näiden seutujen tunnetut päämaantiet: Someron, Portaan ja tieasumaksi perustetun Lietsankoukun kautta kulkeva Turun—Hämeenlinnan valtatie, »Sorvaston tieksi» kutsuttu »kihlakunnantie» Koskelta Jokioisten, Humppilan ja Urjalan kautta Akaaseen sekä »pitäjäntie» Jokioisista Portaaseen. Jokioisten seudulle on epäilemättä ollut eduksi sen muinaismaantieteellinen asema tärkeiden joki- ja maanteiden varrella.

On merkillistä, että nykyjään kun uskomattoman nopeat ja mukavat kulkuneuvot tekevät tavallisellekin kansalaiselle mahdolliseksi liikkua ristiin rastiin koko maassa, kotiseutu kumminkin kiinnostaa ja vetää häntä voimakkaimmin puoleensa. Muinaisaikoina olivat olot juuri päinvastaiset: liikennevälineet olivat mitä hankalimmat ja liikenne mitä vaikeinta, mutta erämaat ja kaukoseudut vetivät sen ajan asukkaita vastustamattomasti pois kotiseuduilta vaivalloisille retkille. Tämä eroavaisuus ei johdu yksinomaan nykyajan korkeammasta sivistyskannasta, joka on opettanut meitä ymmärtämään kotiseudun elämää, ihailemaan sen tuttuja maisemia, rakastamaan sen yhä jalostuvia kulttuurimuotoja. Kosketellulla erolla on ollut etupäässä taloudelliset perusteet. Nykyajan yhä monipuolistunut ja tehostunut talouselämä, sen maa- ja metsätalous, teollisuus, kaupungit tarjoavat nyt pienessä kotimaakunnassa

ellei kotikunnassa laajoille joukoille suurempia toimeentulomahdollisuuksia kuin muinoin koko maa harvalukuiselle väestölleen. Tänne Etelä-Suomen yhteiseen takamaahan tuli muinoin liikkuvaa, levotonta väkeä metsän ja veden riistaa, kaskimaita, niittyjä, yleensä toimeentuloa etsimään ja täältä se taas samaan tapaan jatkoi retkeilyään, kunnes vähitellen asutus ja maanviljelys tarttui tänne pysyvästi, juurtui, alkoi kasvaa ja levitä täällä muodostaen viimein vanhempiin rintamaakuntiin liittyviä uusia viljelyksen voittomaita, verokuntia ja kokonaisia suurpitäjiä.

Asiakirjat eivät tästä kehityksestä kerro paljoakaan. Mutta kun otamme esille ne ehtymättömän rikkaat ja arvokkaat asiakirjat, jotka ovat piirretyt meidän maaperäämme satoina- ja taas satoinatuhansina paikanniminä, ja kun kaukaisimmastakin muinaisuudesta kuiskaavaa ääntä kuulemme kädessämme myöhempäin aikain asiakirjat maan asumista ja omistuksista, niin on osittain jo meille, mutta monin kerroin paremmin tulevaisuuden tutkimukselle valkeneva kaikkienkin seutujemme vielä salattu perushistoria: kansan ja kotiseudun synty.

Näiden seutujen asutushistoria jatkuu silmäimme edessä. Elämme paraikaa täällä vilkkaassa asutuskaudessa, jolloin uusia asumia kohoaa ja viljelyksiä avautuu joka taholla. Jokioisten kartanon sisällysrikas arkisto ja muut tietolähteet kertovat Tammelan suurpitäjän sisäisestä asutuksesta historiallisina aikoina. Muistan nähneeni asiakirjoista esim., että Humppilan Huhtisten kylä on Perttulan kylästä perustettu tytärkylä (Jok. Ark. IV: 33). Mutta vanhimmat asumat täälläpäin ovat nimistään päättäen muualta perustettuja.

Etelään Paimion ja Salon seuduille viittaavia paikannimiä on Tammelan ylängöllä, Someron seudun nimiä lukuunottamatta, vähemmän kuin odottaisi. Ypäjän *Eponmäki* muistuttaa Paimion *Epistä,* Kiipun *Valtti* Halikon *Valttilaa,* Pellilän *Nirppa* ja Tammelan *Kuusto* Perniön Pohjankylän *Nirvaa* ja Perniön *Kuustoa.*

Loimaanjoki ja sen kanssa yhdensuuntaiset harjujaksot sen sijaan ovat olleet selvänä saattajana lännestä, etupäässä suuren Pyhä-

järven takaisesta Ala-Satakunnasta Tammelan ylängön länsiosaan, m.m. Jokioistenkin seudulle suuntautuneelle huomattavalle ja varmaan hyvin vanhalle maanvaltaus- ja asutusvirtaukselle. Metsämaalla Kojonjoen suupuolella on *Köyliö* ja *Eura* nimiset kylät, jotka ovat kaikua Ala-Satakunnan tunnetuista muinaispitäjistä *Köyliöstä* ja *Eurasta*. Honkilahden *Mannilan* ja *Komoisten* kylillä on nimivastineensa Ypäjän *Mannisen* ja *Manninvuoren* sekä Tammelan Kaukjärven *Komelin* nimissä. Läntisen Pyhäjärven seudun Lapin pitäjän kylännimille *Kauklainen, Kaukola* ja *Sukkala* ovat *Kaukjärvi, Kaukola* ja *Sukula* itäisen Pyhäjärven seudulla niin parittainen vastine, ettei juuri voi olla olettamatta tämän yhtäläisyyden takana olevan asutusyhteyttäkin. *Humppilan* nimi on varmaan tekemisissä *Humponen* nimisen lautamiehen kanssa, jota mainitaan v. 1450 Kokemäen käräjillä (Medelt. Urk. III, s. 496). Myöhemmin on lähemmästä lännestä asutusrintama edennyt Tammelan ylänköä kohden. Huittisten Leppäkoskella oli vielä uuden ajan alussa 3 1/2 peninkulman päässä kotoa, nähtävästi nyk. Metsämaalla, *Kojonmaa* (»Koienma») niminen ulkomaa, jonne silloin merkittiin asumaan kaksi uutisasukasta (Satakunta V, s. 85). *Loimolampi* lähellä sitä paikkaa, josta Loimaanjoki lähtee Pyhäjärvestä, samoin koko *Loimon* (myöh. Portaan) pitäjä ovat kaiketi saaneet nimensä läheisestä lännestä päin. Pellilän *Luukkola* näyttäisi olevan rönsy Vampulan *Luukalasta*.

Suurin osa Tammelan ylängön länsiosaa ja sen mukana Jokioisia on kuitenkin saanut paikannimistönsä ja varmaan alkuasutuksensakin eteläisen Hämeen päävesistöltä käsin. Tässä suuressa hämäläisessä valtauksessa ovat olleet osallisina kaikki läntisen Hämeen vanhat rinta-asumat Vesilahti—Lempäälästä Vanajaan ja Janakkalaan saakka.

»Lempääläiset», joiden puolitarullisella nimellä tarkoitettiin nyk. Vesilahden ja Lempäälän asukkaita, olivat muinoin suuria erämaankävijöitä ja -valtaajia. Heidän toimintaansa täälläkinpäin ilmaisevat Kaukjärven takaiset nimet *Lembankangas* (1781) ja *Lempään kulma*. Vesilahdella on *Jokioisten* kylä, jonka nimellä saattaa olla tosiasiallisiakin muinaissuhteita tämän Jokioisten seudun kanssa. Lempäälän

Ahtialassa on *Haudankorva,* joka näin ollen saattaa olla likellämme olevan *Haudankorvan* lähtökohta, Vaulammilla on *Solla* ja Kiipulla *Kurkku* ja vesilahtelais-lempääläisten toisella vanhalla takamaalla Kangasalla on *Sollan Kurkko* niminen Liuksialan niitty. Kaukjärven *Tokko,* Ypäjän Kartanon *Viloila,* itse *Ypäjä* ovat vesilahtelais-lempääläisiä nimiä, samoin Kiipun *Paara,* Rehtijärven *Mutula* ja *Tapola,* Kydön kylän *Silvo,* vaikka ne esiintyvät myöskin muinaisen Sääksmäen ja Vanajan alueilla, Silvo Paimiossa. Vaulammilla on *Harvia* ja Minkiöllä *Inki* ja Lempäälän Miemolassa *Harviala* ja *Inkilä,* mutta samat nimet ovat vanhain asumain nimiä myös Hattulan ja Vanajan puolella, josta ne ovat voineet tulla tänne. Rehtijärven *Kirmunselän* hietaharju muistuttaa elävästi Vesilahden kirkonkylän kuuluisaa muinaispaikkaa, *Kirmukarmun* mäkeä.

On luonnollista, että erämiehiä ja maanvaltaajia on näillä seuduilla käynyt myöskin muinaisen Sääksmäen puolelta, jonka alueeseen ovat alkuaan kuuluneet Akaa, Urjala ja nähtävästi Kalvoilakin ja jonka yhteyteen saman kihlakunnan osana myöhemmin Portaan pitäjäkin luettiin. Tästäkin yhteenkuuluvaisuudesta ovat todistuksena paikannimet. *Lunttilan* nimi on epäilemättä sukua Akaan *Lontilan* kanssa. Pellilän *Hutkolle* voi tuskin löytää muuta alkulähdettä kuin Urjalan Kehron *Hutkon. Kyäskangas* Jokioisten luoteiskulmalla on selvä viittaus Sääksmäen vanhan *Kyän* kylään. Minkiön *Sakkisen* kehto on ehkä Urjalan *Sakala* tai *Sakara,* Kuhalan *Naulin* Kylmäkosken *Nauli,* vaikka sekä Sakkisella että Naulilla saattaa olla lähtökohtia myös Vesilahden-Lempäälän puolella. On vaikea aina varmuudella määrätä paikannimien varsinaisia alkukehtoja, kun nimet ovat ilmeisesti olleet hyvin herkkiä liikahtamaan ja siirtymään niinä ikivanhoina aikoina, jolloin vielä läntisen Hämeen pitäjät eivät olleet jyrkästi eronneet toisistaan ja jolloin niiden miehet vielä liikkuivat yhteisillä erämailla yksi siellä toinen täällä.

Kalvoilaa muistuttavat vanha nimi *Orjanhirren ahde* Portaan tienhaarassa ja *Keikkakallio* Kaukjärvellä. Jokioisten *Niemi* ja Kiipun *Kutila* ovat niinikään luultavasti alkuaan tulleet Kalvoilasta, jossa *Orjanhirsi, Keikkala, Niemi* ja *Kutinen* sekä *Kutila* ovat ikivanhoja kylännimiä.

Tästä sääksmäkeläis-kalvoilaisesta valtausliikkeestä on olemassa kiintoisia historiallisia asiatietojakin. Vielä 1600-luvulla muutamat Sääksmäen Vesikansan kylät käräjöivät Tammelan *Mustialan* kartanon kanssa Vesikansassa olevan Poikkiluhdan niityn omistamisesta. Kun nyt Vesikansassa on *Mustinlahden* kylä, näyttää siltä, että Tammelan Mustiala on saanut alkunsa ja nimensä Sääksmäen Vesikansan Mustilahdesta. Mutta myöskin Vesilahdella on *Mustisten* kylä ja siellä *Mulli* niminen talo, ja kun Tammelan Mustialan seudulla on vesilahtelais-lempääläisiäkin paikannimiä (vrt. Kaukjärven *Mulon* niitty), on luultavasti Vesilahden Mustinenkin alkuaan ollut osallinen asiassa. Tämä tapaus vahvistaa vain sitä havaintoa, että samaa nimeä pitävät erämaankävijät usein ovat kuuluneet samaan sukuun ja liikkuneet samoissa erämaanpaikoissa. Siten Sääksmäen »Mustinlahti» ja Vesilahden »Mustinen», joita monistakin syistä on pidettävä saman sukuperheen asuinpaikkoina, ovat todennäköisesti olleet Mustialan isä ja äiti.

Selvempiä todistuskappaleita on muinaisten Kalvoilan miesten omistuksista Tammelan puolella. V. 1506 annetun tuomion mukaan olivat Kalvoilan Kutinen, Niemi ja Keikkala omistaneet Kojon niityillä alueita, jotka olivat nyt myyneet Kaukjärven asukkaille (Hausen, Bidr. I, ss. 143—144). Edelleen tiedetään, että Kalvoilan Kankaanpäälle on kuulunut suuri osa Mustialan suurta kruunumetsää. (Enemmän näistä asioista Tarmo Hirsjärven kirjassa »Koijärven kunnan synty ja alkuvaiheita», ss. 11—12.)

Mutta Kalvoilan hallussa on ollut vielä muitakin alueita ja asumia Tammelan ylängöllä. Uudenajan alussa luettiin Hattulan Leihijärven veropitäjään Teuron verokunta, johon kuuluivat Teuron ja Lunkaan kylät, pari Mustialan taloa ja nähtävästi myös Hykkilä. Kun täten historiallisesti todistettavia Kalvoilan asumia on ollut Tammelan keskuksessa saakka, niin herää kysymys, eikö *Jänhijoki* ole ollut alkuaan kalvoilainen omistus sekin. Kalvoilan Kutisissa on näet *Janha* niminen talo, jonka nimeen nähtävästi kätkeytyy sama sana, joka on kantasanana *Jänhijoen* nimessä. »Jänhijoki» nimittäin ei ole samaa kuin »Jänisjoki» eikä Jänhijoen alkujärvi »Jänijärvi» ole »Jänisjärvi», vaan »Jänhi» on sama kuin »Janhi», »Janha»,

»Janhonen» samalla tavoin kuin täällä Kalliojärven ympäristöillä »Häiviä» ja »Haipa» ovat samaa juurta ja Satakunnassa on samalla seudulla »Vaissi» ja »Väissi» ja eräällä kylällä on nimi sekä »Urmia» että »Yrmiä». »Jänhi»—»Janha» nimi on ikivanha; sen yhteyteen kuuluvat Vesilahden Jokioisten(!) *Jaanu* ja luultavasti myös *Janakkalan* pitäjän nimi.

Mutta palatkaamme vielä kiertomatkallemme. Hattulan ja Vanajan seutujen muinaisista yhteyksistä näiden seutujen kanssa todistavat nimet sellaiset kuin Tammelan kylän *Hatunkallio* ja Loimaan *Hattulan* kylä. Jänhijoen *Kuuma* ja *Kuumanharju* sekä Rehtijärven *Tapola* taas viittaavat lähinnä Janakkalan Turengin seudun *Kuumolaan* ja *Tapolaan,* vaikka muitakaan mahdollisuuksia ei ole kiellettävä. Täkäläistä *Haapanientä* pitäisin lähinnä Janakkalan *Haapaniemen* kaukaisena vesana. Jokioisten *Kiipulle* ei voi löytää senkään sopivampaa alkukotia kuin Janakkalan *Kiipulan.* Jokioisten Kiipun ja Janakkalan Kiipulan—Turengin seudun yhteisyyteen viittaavat myöskin yhteiset »Tyri» ja »Tyry» nimet: Jokioisten *Tyrin selkä* ja Turengin seudulla *Tyry, Tyrynlahti* ja *Tyryntausta. Kiipun Paarasta* ja *Kiipun Saaresta* puhuttiin ennen vanhaan paljon, koska siellä asui veronkantomies ja sitä kautta kulki paljon liikettä. Asiakirjoissa kummittelevat nimet »Kipenpar» ja »Kipensar» ovat antaneet vanhain asiain harrastajille paljon päänvaivaa, ennenkuin on selvinnyt, että yksinkertaisesti Kiipun Paara ja Saari ovat olleet kysymyksessä.

En tahdo jatkaa tätä nimien seulomista pitemmälle, koska se veisi meidät vielä Hauholle ja muihin muinaisiin asumakeskuksiin, joilla on ollut yhdyssiteitä Tammelan ylängön nimistön kanssa. Jokioisten seutujen asutus on epäilemättä muinoin ollut monelta seudulta tullutta ja näiden seutujen väestö on jo muinaisuudesta saakka ollut sekaväestöä. Mutta siltä ei ole liioiteltava paikannimien merkitystä lopullisen tosiasiallisen asutuksen ja väestönmuodostumisen selvittelyssä. Kuta kauemmaksi muinaisaikoihin painumme, sitä vähemmän ovat erämaa-alueiden paikannimet merkinneet varsinaista pysyvää asutusta. — Lukuisista ikivanhoista paikannimistä on tullut talojen tai muiden ihmisasumain pysyviä nimiä, mutta ensi sijassa näiden seutujen paikannimet muinaisaikoina ovat olleet erämiesten val-

taus-, omistus-, majapaikka- ja tuntonimiä, joita erämiehet ovat kuljettaneet myöskin toisille kaukaisille seuduille.

Ne muinaiset Suur-Vanajan metsänkävijät, jotka muinoin omistivat Teuron, Lunkaan, Hykkilän ja Mustialan asumia, kuuluivat varmaan niihin erämiessukuihin, jotka näitä samoja nimiä kuljettivat muinaisen Suur-Vanajan toiselle äärelle, Kymenjoen lähettyville, missä sellaiset nimet kuin Elimäen »Teuro» ja »Mustila» ovat monista seikoista päättäen alkuaan lähteneet sinnepäin liikkeelle Vanajan puolelta. Kun täällä Minkiöllä on ollut jo mainitut »Inki» ja »Sakkinen» nimiset asumat ja Salpausselän rinteillä Kymenjoen latvaseuduilla on ollut muinaisvanajalaiset »Inkilänmaa» ja »Sakkilanmaa» nimiset erämaanomistukset, niin tässäkään tapauksessa ei voi olla olettamatta samoja muinaisia erämiehiä tai erämiessukuja, jotka ovat toimineet kummallakin taholla, sekä täällä että kaukana Kymenmailla. Ja kun Kalvoilan Kutisten Janha vielä uuden ajan alussa omisti niin kaukana pohjoisessa kuin Viitasaarella Vuosijärvellä *Sammalistenranta* nimisen eräpaikan, niin tuskin on tuo lohirikkaudestaan kuulun Huopanankosken niskalla oleva varmaan arvokas eräpaikka voinut olla tuntematon niillekään Janhoille tai Jänhille, jotka täkäläiselle Jänhijoelle ovat nimen antaneet. Kun täällä v. 1506 mainitaan Jaakko *Sammale* niminen asukas, niin ehkäpä sen nimiset miehet eivät olleet vieraita Janhoille ja Viitasaaren kalapaikoille. Ja luulo muuttuu varmuudeksi, kun samoista v:n 1506 asiakirjoista havaitsemme, että Sammal maksoi veronsa juuri Kalvoilaan (Hausen Bidr. I, ss. 130, 132—133).

Mutta näiden seutujen muinaisaikaiset erämiehet loihtivat meidät vielä merkillisemmille retkille.

Loimaanjoella on kerran ollut nimi *Kauhajoki*. Sitä muistuttaa tämän joen latvoilla Portaan kylän talo *Kauha* ja joen varrella Loimaalla olevan asuman nimi *Kauhanoja*. Tämän joen huomattava sivujoki Punkalaitumenjoki on epäilemättä ollut nimeltään *Jalasjoki*, koska sen latvalla on vieläkin »Jalasjoki» niminen kylä. Nämä ovat varmaan ikivanhoja nimiä, näiden seutujen kantanimiä, niinkuin *Kojokin* ja *Kojonjoki*.

Etelä-Pohjanmaan eteläisellä äärellä, seuduilla, jotka ovat likim-

pänä lounaista Suomea, on myöskin *Kauhajoki*, johon sivujokena yhtyy *Jalasjoki* oikealta niinkuin Tammelan ylängölläkin. Vaikka nuo Pohjanmaan Kauhajoen—Jalasjoen tienoot ovat kauan olleet sellaisia syrjäisiä seutuja kuin nämäkin, ovat ne kuitenkin olleet muinaisuuden merkkiseutuja, niinkuin Kauhajoen, Jalasjärven ja Ilmajoen erittäin rikkaat kivikautiset löydöt todistavat.

Näiden molempain Kauhajoen seutujen välillä näyttää jo mainituista nimiyhtäläisyyksistä päättäen olleen jotakin yhteyttä. Tätä luuloa vahvistaa huomattava sarja muitakin yhteisiä paikannimiä, jotka ovat erikoisia kummallekin näille alueille, mutta harvinaisia muualla. Olemme tällaisista nimistä laatineet seuraavan yhdistelmän:

Jokioisten seutu	Kauhajoen seutu
Jänhijoen *Arkkila* talo	Kauhajoen Aronkylän *Arkkukangas*
Jänhijoen *Kanko(la)* t.	Karijoen *Kankalojärvi*
Pellilän *Nirppa* t.	Kauhajoen *Nirva* t.
Kiipun *Paara* t.	Teuvan *Parravuori*
Rehtijärven *Palkkila* t.	Pirttikylän *Partaneträsk*
Minkiön *Sakkinen* t.	Karijoen *Palkkamäki*
Minkiön *Tommila* t.	Isojoen *Sakara*
	Kauhajoen *Tommola*

Ilmajoen vanhasta päänimistöstä on melkoinen osa selvästi hauholaista alkuperää, mutta sielläkin on lukuisasti paikannimiä, jotka ovat rinnastettavana Tammelan ylängön nimistön kanssa; niinpä esiintyvät täkäläisellä Kaukjärvellä nimet *Noppa* (vrt. myös Teuron *Nopo*), *Röyskönmäki*, *Komeli* ja päälle päätteeksi *Pohjanmaa*. Ilmajoella on vanhat asumat *Nopan kylä*, *Röyskölä* ja *Komo*. Kaukjärven *Norrilla* on vastineena Teuvan *Norin kylä*, Kydön *Vestinhaka* nimellä Ilmajoen *Västinharju*, Häiviän *Tennulla* Ilmajoen vanha merkillinen *Tennujalka*, Ojoisten *Huikolla* Ilmajoen *Huiko*, vanha nimi sekin.

Tämä kaikki tuntunee ensimmältä varsin oudolta ja ihmeelliseltä. Mutta kuta tarkemmin huomioi ja ajattelee näitä pulmia,

sitä helpommin käsitettäviksi ja sitä luonnollisemmiksi ne tulevat. Tässä on kysymys suurin piirtein samanlaisessa asemassa olevista erämaa-alueista, joita ovat yhdistäneet samanlaiset taloudelliset olot ja verraten mukavat kulkuyhteydet Länsi-Suomen erämaavyöhykkeen harjuja, jokia ja taivalluksia pitkin. Muinaisajan erämiesten talous vaati äärettömiä liikkuma- ja toimialoja. Nimien sellaisten kuin »Kauhajoki», »Jalasjoki», »Kankalojärvi», »Parravuori» Etelä-Pohjanmaalla ei välttämättä tarvitse osoittaa mitään pysyvää asutusta. Ne ovat erämaataloutta harjoittavain kierteleväin sukujen antamia oleskelupaikan, matkapaikan t.m.s. nimiä, ikäänkuin »metsäläisnimiä», jotka sitten ovat jääneet luonnonpaikkain nimiksi tai tulleet myöhempäin asumain nimiksi. Samoja erikoisia nimiä, joita olemme todenneet näillä Jokioisten seuduilla ja Kyrönjoen latvoilla, on muuallakin Tammelan ylängöllä, on Lapuanjoella — esim. Kauhavalla »Kauhajoki» ja Lapualla sekä Jepualla (= Epo) »Kojola» ja »Kojonvarsi» — ja taas Hauhon seuduilla ja Ylä-Satakunnassa. Emme voi varmuudella sanoa muuta kuin että kaikki nämä seudut kerran ovat kuuluneet samaan laajaan alueeseen, jossa on liikkunut samaa luultavasti alkuhämäläistä väestöä, joka aikain ja sukupolvien kuluessa on ehtinyt oleskella monilla eri paikkakunnilla ja istuttaa niihin tavanomaisia paikannimiänsä.

Mutta Tammelan ylängön ja Jokioisten seudun paikannimiä esiintyy Etelä-Pohjanmaalla myöskin Kyrönjoen suun vanhoilla asutuspaikoilla. Laihialla esim. on *Jokikylä* ja *Jokisalo,* ja tosiaan se seutu on kuin toinen Jokioinen. Tammelassa on *Talsolan* kylä ja siellä *Sorrin* talo ja Laihialla juuri Jokikylässä *Talso* ja toisaalla *Sorri.* Laihian *Jakkulan* kylälle ei juuri löydä vastinetta muualta kuin täältä päin, jossa on niin monia *Jakkuja* ja *Jakkia* (Letkulla y.m.). Itse *Letkunkin* nimen näemme Laihialla. *Pellilän* ja *Pusurin* nimet niinikään (*Pellisenmäki* ja *Pusa* Laihialla). Muita rinnastuksia merkitsemme vain Pellilän *Luukkala* — Nurmon *Luukko;* Pellilän *Sälli* — Seinäjoen *Salli.*

Mitäs näistä nimistä sanomme? Sen, ettemme kummeksu niitäkään. Muinaisajan erämiesten talous vaati ehdottomasti pääsyä merenrannikon kauppapaikkoihin, joissa erämaan tuotteita, etu-

päässä kallisarvoisia turkiksia, voitiin vaihtaa erämiesten haluamiin tavaroihin. Luonnollisesti silloin syntyi eräänlaista vuorovaikutusta ja sen seurauksena myöskin paikannimien liikettä sisämaiden asumapaikkain ja rannikkoseutujen välillä. Sillä tavoin ovat jotkut äskenmainituista Laihian seutujen paikannimistä, ajattelemme ensi sijassa »Talsolaa» ja »Jakkulaa», aivan hyvin voineet siirtyä Tammelan ylängön kautta, joskaan ehkä eivät aivan alkuaan sieltä, Kyrönjoen suulle.

Samanlaisista syistä kuin länsihämäläisiltä alueilta on muinoin käyty Etelä-Pohjanmaan satamissa, on täältä käsin kuljettu myöskin Suomenlahden satamissa. Tammelassa on Lunttilan *Kalsu*, Patamon *Korsu* ja Kuhalan *Tölö* — selviä Helsingin seudun suomalaisnimiä, ensinmainittu kuitenkin Jokelassa — ja samoja nimiä näemme myöskin Etelä-Pohjanmaan rannikolla Kyrönjoen suussa: Vähänkyrön *Kalsila* ja Mustasaaren *Tölby*. Molemmat alueet, Uusimaa ja Etelä-Pohjanmaa, ovat historiallisten todistusten mukaan olleet Hämeen aluetta. Tämän seudun muinaishistoria, jota olemme vähäiseksi osaksi koettaneet selvitellä, kertoo miksi tuo suunnaton alue on voinut kuulua yhteen ja millä tavoin se on tullut yhdeksi.

Vihdoin tuli aika, jolloin erämaan elämä näillä main alkoi vähentyä ja hävitä ja pysyvä maatalous taloineen ja kylineen varttua ja vallata alaa. Kylliksi vartuttuaan näiden seutujen kyläkunnat kykenivät seisomaan omilla jaloillaan ja yksissä neuvoin vastaamaan veroistaan ja muista velvollisuuksistaan erillään niistä kaukana olevista emäpitäjistä, joihin ne ensi aikoinaan olivat kuuluneet. Näin syntyi tänne uusia verokuntia (neljänneskuntia) ja kokonaan uusi veropitäjä, *Loimo*, myöh. *Portaan pitäjä*, joka kirkollisesti oli jakautunut Portaan (Tammelan) ja Someron kirkkopitäjäin kesken. Useimmat elleivät kaikki Jokioisten kylät mainitaan jo keskiajan lopussa (vv. 1506—1508): *Haapaniemi, Jänhijoki, Kiipu, La(h)denvainio, Nieminen, Pellilä, Rehtijärvi, Vaulammi.* Uuden ajan alussa Jokioisten kylät (niiden joukossa nyt *Minkiökin*) kuuluivat Tammelan suurpitäjän huomattavimpiin. Vaulammilla (29 ½ pan-

nia) oli Huhtisten (35 ½ p.) ja Portaan kylän (30 p.) jälkeen suurin kylvömäärä pitäjän kaikista kylistä. Kiipulla oli suurin niittyala pitäjässä (87 kuormanalaa); sen jälkeen tulivat Huhtinen (73), Torro (66), Mustiala (62), Sukula (55) ja Vaulammi (51 kuormanalaa). Vaulammin kylällä oli suurin raha-arvo pitäjässä (488 silloista markkaa); Kiipu, Jänhijoki ja Rehtijärvi (kukin 162 mk) olivat keskiluokkaa. Suuriin kyliin kuuluivat Portaan kylä (336 mk), Perttula ja Kaukajärvi (324 mk kumpikin) sekä Mustiala (300 mk).

Tammelan suurpitäjän maataloudellinen yleisasema uuden ajan alussa kuvastuu erinomaisesti »koukkuluvun» (= maaluvun) ja »jousiluvun» (= väkiluvun) välisessä suhteessa. Kun Vanajan ja Hattulan seuduilla kutakin koukkua kohden tuli 3—4 jousta ja Sääksmäen—Akaan puolella 7—11 jousta, oli Tammelassa koukkua kohden koko 18 jousta. Vähäinen maaluku mutta suuri henkilöluku merkitsi vähäistä peltomaata ja karjalukua, koko viljelyksen suhteellista uutuutta. Sellaisissa oloissa täytyi sen suhteellisesti suuren väkiluvun, jonka havaitsemme olleen Tammelassa, vielä suureksi osaksi elää metsästä.

Vuosi 1576 on taas tärkeä käänneaika Jokioisten historiassa. Siitä alkaen näet tuli Jokioisten verokunta yhdistetyksi ikuisena omaisuutena Klaus Flemingin vapaaherrakuntalääänitykseen. Ja jo silloin saivat Jokioisten talonpoikain tilat sen rälssiperintöluonnon, josta Jokioisten ja koko maamme historiassa on aiheutunut niin paljon murhetta ja puhetta.

Jos muinaisaikain erämiehiä ja kaskenpolttajia ja takamaan talonpoikia äkkiä astuisi eteemme, me heitä ensi näkemällä pitäisimme mörköinä. Mutta kun oppisimme tarkemmin tuntemaan heitä, heidän olojaan ja pyrkimyksiään, niin ensi vaikutelmamme epäilemättä vaihtuisi suureksi kiinnostukseksi ja myötätunnoksi heitä kohtaan. Sellaisen menneisiin aikoihin kohdistuvan ymmärryksen ja myötätunnon herättäminen ja kehittäminen on historiaa. Sellaisen ymmärryksen ja myötätunnon omistaminen on sivistystä.

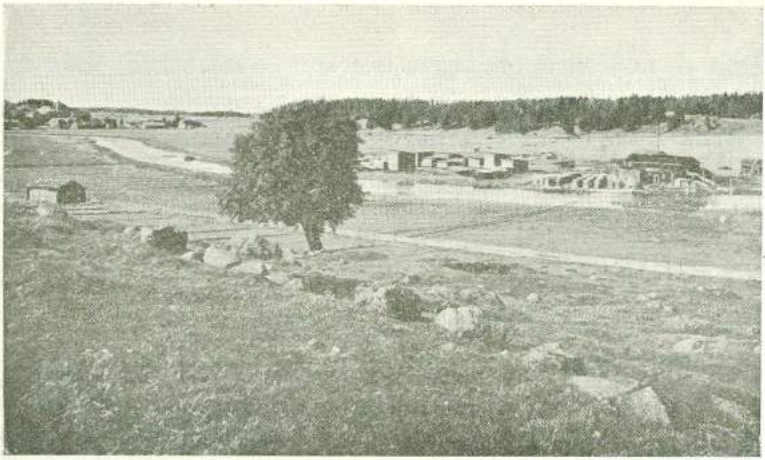

Näköala Levän kylämäeltä. Rinteellä pyhä pihlava.

Ypäjän Levä, vanha ryhmäkylä.

Kirj. maist. *E. Aaltonen.*

Vielä 5—6 vuotta sitten kiinnitti tarkkaava matkustaja, joka Jokioisilta Perttulan vanhalle kirkolle tullen malttoi pysähtyä Kartanonkylän korkealle mäelle, huomionsa toisella puolen Loimijokea olevaan asumakumpuun, joka oli kuin suuri kumolleen käännetty pata ja jonka laella oli tiheä rykelmä harmaita, mataloita rakennuksia. Siellä oli ikivanha Levän kylä. Sen mäenrinteiltä avautuu laajoja näköaloja. Joen alajuoksun suuntaan sulkee näköpiirin n. kilometrin päässä Perttulan vieläkin vanhempi kylä, ylinnä muita harjun vihreyttä vastaan valkoinen kirkko ja pilkahduksena uudenaikaisen meijerirakennuksen kalkittu seinä. Virran yläjuoksuun päin leviää silmänkantamattomiin peltoja, peltoja ja niittyjä. Siellä jossain kaukana on naapurikylä Palikkala, noiden utuisten metsäkumpujen välissä. Mutta suoraan yli joen, pohjoiseen, pengertyy Kartanonkylä viheriöivine peltoineen, ylinnä havuharju ja alinna joen rannalla punertava saharakennus ja kellertävät lautatapulit. Ja etelään, mistä suora tie nousee kylään, avautuu jälleen

peltoja yli kilometrin pituudelta niin kuin jo menneellä vuosisadalla, kun metsän reuna työnnettiin kauas kylän laidasta.

Tällä ihmeellisen puoleensavetävällä kummulla, joka kyläraken-teen kannalta lienee ollut ihanteellinen, oli kylän vielä kokonaisena ollessa 10 talonpoikaistaloa kahden puolen pääraittia ja kylki kyl-jessä kiinni. Päivän puolella tietä oli Markkula, Hykki, Hossi, Tuomola ja Jakka sekä joen puolella Prassi, Lintu, Marttila, Es-kola ja Lasi.[1] Eikä siinä kaikki. Kuten jokaisella hämäläiskylällä

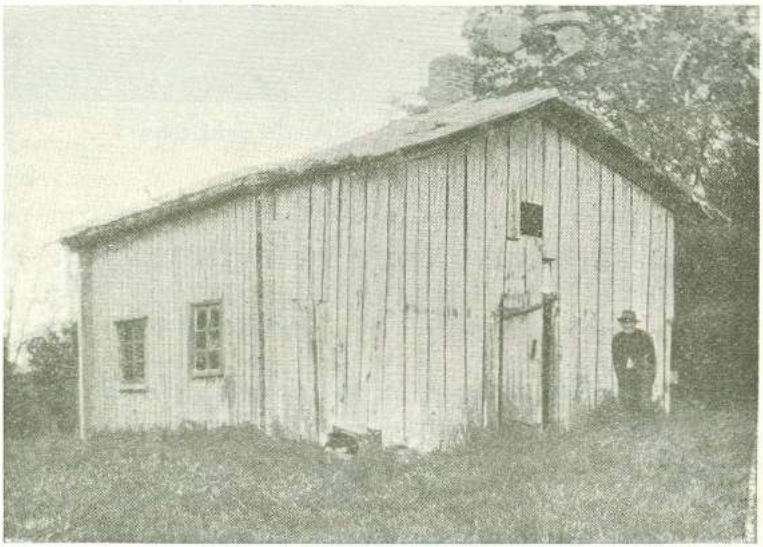

Heikki Helinin asunto.
H. synt. Palikkalassa 1840, kuollut 1930.

on mäkitupalaisena, missä »eri-väet» asuvat, liittyi Levän raitti-kyläänkin »esikaupunki», itsellisten lukuisat mökit ja töllit, jotka aikoja sitten olivat pystytetyt mäkien rinteille, kujien kaarteisiin ja kylän takalistolle. Sillä tienoolla, missä ei kylän pyhä pihlava ole vieläkään lakannut viherïöimästä, asui Aholan Vekki eli Samu-lin Veetu mökissään viettävällä rinteellä. Säterin mäeksi sanot-

[1] Kylän yhdestoista talo, Kölli eli Uusikylä, oli kylästä yli kilometrin päässä. Se oli sinne uudistalona Nybyn nimellä perustettu 1600-luvun lopulla ja luettiin usein yksinäistilaksi.

tiin tätä kohtaa kylästä, ja siinä makasi lysällään kuin vanhus keppinsä nojassa Röytteliinin Kustaavan sauhupirttikin lykkyyluukkuineen ja ilman porstuaa kätkien sisäänsä kiukaan ja piittansa eli lavonsa (vielä n. 70 vuotta sitten). Ja Eepramin, Nymanin ja Jotkan tupaset kyyhöttivät Koiranperseeseen vievän kujan varrella. Vierolan Kustaan (Alinin) könsä oli saanut matalan sijansa Prassin talon taakse, ja Äiti-Maijan mökille oli kerran katsottu tila Hepurinlähteelle johtavan kujan varteen. Kyläpajan lähellä, Prassin talon takana, oli maahan multapenkkeineen juuttunut Juhan ja Samulin Kaisan huoneet, ja siinä naapurina asui Blyn Kallekin, vanha sotamies ja pelimanni. Ja arvomiehillä itsellisten keskuudessa: räätälillä ja kahdella suutarilla ja kahdella sepällä oli omat rakkaat kotinsa mikä minkin talon maalla.

Talojen välitse kirkolle johtava raitti, Kirkkokuja, oli kylän »pääkatuna». Sen leikkasi keskellä kyläryhmää Ristikuja, joka sekin oli niin suljettu kuin keskiaikaisen kaupungin syrjäkatu. Risteykseen oli muodostunut pieni aukea, ja siitä sai alkunsa pari muutakin kapeaa kujaa. Toinen niistä kaarsi Ämmänkellarille Jakan talon taakse ja toinen johti suoraan isollepellolle; se oli Peltokuja. Kuin Ristikujan jatkona alas mäkeä vei Jokikuja, ja samaan suuntaan, mutta kauempana kylän laidassa, Markkulan ja Prassin talojen ohi, laskeutui jokirantaan Hepurinkuja. Siellä kylän takana päivänpuolella yhtyivät Markkulan ja Jakan talojen taitse kaartava Alikuja Peltokujaan jatkuen peltojen poikki Pompinmäkeen. Kovin olivat kujat kurasia märjällä aikaa. Pompinmäkeen mentäessä viisti kärryjen häntäpää maata.

Varsinaiset talot olivat kujiaan vastassa kutakuinkin linjassa, talousrakennukset tasassa niitä vastaan. Kapeat välit erottivat vain talot toisistaan. Kuinka sanottiinkaan rakennuskaaressa: »Ei mahda kukan lähemmä naaburins tonttia raketa, kuin että hän tukeen eli tolpan siaxi puolen toista kyynärätä tontistans jättä». Ja kujien leveydestä määräsi sama rakennuskaaren luku: »Kulkutie kylään ja kylästä ulos, niin myös pellolle ja niitulle, kirkkon ja Myllyyn, pitä pandaman jakamattomasta, kuutta kyynärätä leviä, ja paitsi sitä kaxi kyynärätä kummallekin puolelle ojaxi, jos niin

tarvitan. Walda maantie pitä oleman kymmendä kyynärätä leviä ojain välillä —.» Varmaan oli niin mahtavassa kylässä, kuin Levä oli, seurattu tässä suhteessa lain määräyksiä.

Kylän liepeillä ja sitä kiertäen sijaitsivat talojen saunat, riihet ja aitat. Muutamilla taloilla oli kolmekin olkikattoista riihtä, kuten ajan tapa vaati. Pompinmäkeen vievän kujan kahden puolen kyyhötti useita riihiä ja kirkkoveräjän luona oli Hykin riihi. Saunat oli enimmäkseen pystytetty joen puolelle, Jokikujan varteen, ja oli siinä rykelmässä joku aittakin. — Lasin isollapellolla muistetaan vielä tuulimyllyn risat ja toisen siipimyllyn jätteet Suopellolla. Viimeksimainittu on ollut Prassin tai Linnun talon, ei varmasti muisteta kumman, sillä ei elä enää henkilöä, joka olisi koskaan nähnyt noiden myllyjen käyvän. Aikoinaan ne loivat kylänäkymään viehättävän lisäpiirteen. — Kolme yhteistä vedenottopaikkaa oli myös kylän liepeillä. Kaivo eli Iso lähde, kuten sitä nimitettiin, oli joskus maailmanaikoina perattu kylän päivänpuoleiselle rinteelle, aittojen lomaan. Hepurinlähde pulppuili joentörmän alla samannimisen kujan vieressä, ja siitä Säterin mäen mökkiläiset ammensivat vetensä. Jokikujan alapäässä oli runsasvetinen Rantulinlähde, karjanjuottopaikka. Lisäksi oli Marttilalla ja Linnulla yhteinen kaivo, samoin Hossilla ja Hykillä keskenään.

Mainitsemme vain kylän kotipeltojen nimet. Metsänpuolella oli Suopelto, Palikkalaan päin aukeni Isopelto ja Perttulan puolelle Kirkkopelto. Jokaisella talolla oli näissä pelloissa omat sarkansa. Kulmapelto oli ahtautunut saunamäen ja joen rannalla runsaan ruohon kasvavan Prassin luhdan väliin. Toisella puolella Jokikujaa oli Korppilo, jossa kylän viidellä talolla oli oma sarkansa, tupakka- ja räätikkämaansa. — Miten sekaisin kunkin peltosarat olivat, siitä kulkee vielä tarinoina seuraava kasku. Erään talon isäntä oli kovin neuvonut rengille oman talon saran ja kyseli tämän palattua, oliko renki vaan oikean saran kyntänyt. »Kai siitä omakin sai», vastasi renki, joka oli kyntänyt poikittain.

Kylämäellä ei muisteta kasvaneen korkeita kuusia, kuten odottaisi, mutta tuuhea pihlava siellä Säterin mäessä tuoksui alkusuvesta ja omenapuita kasvoi Tuomolan akkunan alla. Humala-

tapot oli joka talolla, kuten vanha laki käski. Ja keskelle mökkiläisasutusta oli pystytetty 6-aisainen ristikeinu. Mutta Hossin Kirkkopellolla Kurjenmäen kärjessä oli helavalkeiden polttotanner. Se ei kait ollut se sama Helluntaiketo n.s. Ruununaitan luona Peltokujan varrella ja paikalla, missä nyt on Markkulan puimahuone. Vaikka paikka on matalalla, kerrotaan siinäkin joskus poltetun helluntaivalkeita. Kukaan ei enää muista tässä »ruununaittaa» tai muuta rakennusta sijainneen, mutta arvellaan siinä kerran olleen joku ruununtalo, »koska siitä on löydetty rahojakin». Linnun riihen palon jälkeen tunnettiin paikka Linnun peltomäen nimellä.

Ämmänkellari oli korkea mäennyppylä, josta näkyi Jokioisten kirkkokin (oman pitäjän kirkko jäi kylän rakennusten taakse). Siellä oli kaksi isoa kiveä päälletysten, nyt jo poisvieritettyä. — Kyläryhmästä Perttulaan päin oli Ullinmäki, miilujen poltolle sopiva rinne. Mutta kauempana n.s. Katattaman metsässä oli halki vuosisatojen säilynyt kylän yhteinen aitta, joka oli sinne rakennettu tai kylästä viety jo isonvihan aikana. Itselliset siellä viimeksi 1860-luvulla säilyttivät tuhkaa, jota olivat polttaneet potaskan keittoa varten.

Kylässä oli jollakulla paatti, millä pääsi jokea ylös- ja alaspäinkin. Mutta joen ylitse kuljettiin etupäässä lautalla, jota ylläpitivät Kartano ja Levän talolliset ja joka lähti vähän Jokikujasta viintoon. Toiselle puolelle jokea olikin usein asiaa, sinne Kartanonkylään kun oli taksvärkki suoritettava. Vain vähän veden juoksulla sopi lauttaa käyttää, mutta tulva-aikoina melottiin Kartanon paatilla vuolaan joen ylitse. Vuosisadan lopulla rakennettiin sitten joen yli kevyt silta, joka on vieläkin käytännössä, joskin kehnossa kunnossa.

*

Olemme nyt kierrelleet kujat ja pellot sekä talojen rakennustontit ja nähneet mäkirinteiden matalat majat. Rohkenemme astua sisään jonkin talon pihaankin suuresta umpiveräjästä. Valitsemme Markkulan talon, koska siinä olivat vanhimmat rakennukset. Emme huoli puuttua jokaiseen rakennukseen yksityiskohtaisesti, sillä Le-

vän kylän talorakennukset ja pihajärjestelmä eivät juuri poikenneet yleisestä hämäläisestä talonpoikaistalosta. Huomio kiintyy ennen muita komeaan 2-kerroksiseen, malkakattoiseen asuinpytinkiin, joka ränsistyneenä on vieläkin paikallaan. Sen porstuasta pääsemme perällä olevaan ja muurilla varustettuun kellariin, jossa ruokia säilytettiin. Eteläpuolella oli vähätupa, joen puolella uustupa. Mutta kellarin ja vähäntuvan väliin porstuan perälle oli laitettu

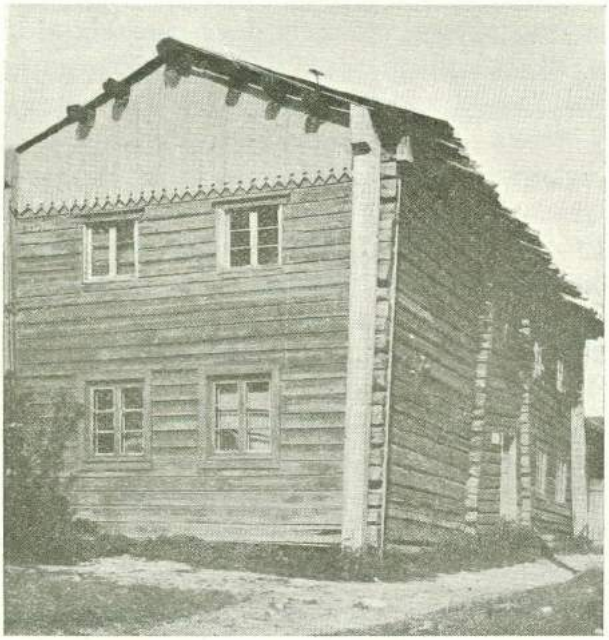

Markkulan 2-kerroksinen pytinki.

pieni papinmakki viranomaisten määräysten mukaan joskus aikoja sitten, kun tuli vuoro ottaa papit taloon majoitettavaksi lukusijoja varten. Oman väen mieleen ei tullut sitä koskaan käyttää. Porstuan päällä on sola, jonne valoa päästää 6-ruutuinen pienoisikkuna. Täällä toisessa kerroksessa on kaksi tilavaa tupaa: mäen puolella ylöstupa ja tallin puolella uusi-kamari. Jo huoneitten järjestely ja nimitykset osoittavat, ettei rakennus ole ollut varsinainen talon-

väen asunto, vaan tehty vieraspytingiksi, vaikka sitä nimitystä ei olekaan käytetty. »Pappa-vainaa» asui viimeksi yhden kesän ylistuvassa, sitten jonkun aikaa uudessa-kamarissa. Rakennus on 1700-luvun loppupuolelta. Yläkerran kauniit ovet saranoineen ja nuppeineen ovat juuri sen aikakauden tyyliä.

Varsinainen väenasunto oli kulmittain mainittua 2-kerroksista pytinkiä vastaan ja on jo puoleksi hajoitettu. Porstuan oikealla puolella avautui pirtti, jonka takassa sanottiin olleen 1 $^1/_2$ m:n korkuinen suuaukko, keskellä lakea suuri syömäri ja päivän puolella kaksi

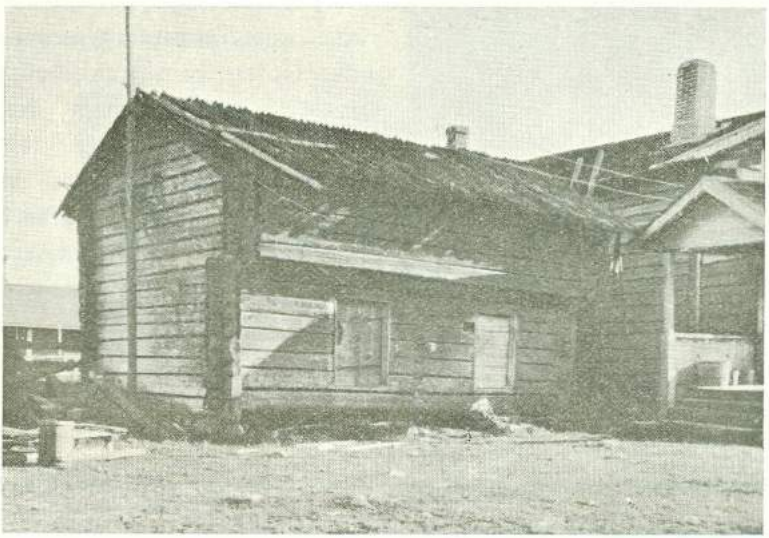

Markkulan kammioluhti. Oikealla tuparakennusta.

päreortta. Porstuan perällä oli kamari, vasemmalla vieläkin pystyssä oleva tupa, jonka perällä kaksi rinnakkaista ovea. Näistä vie toinen kamariin, toinen sen rinnalla olevaan »laskettavaan». Kumpikin on rakennettu jälkeenpäin asuinrivin jatkoksi. Tuvassa on valtava uuni ja savupiippu suora, niin että päivä kajastaa piisille. Loivasti keskikohdaltaan ylenevän laen alla kulkee ikkunaseinästä toiselle seinälle, siis poikittain, tiheä orsisto tai parsisto. (Tuvan sisustuksesta on teoksessa Vanha Tammela julkaistu kolme kuvaa.)

Muista vielä jäljellä olevista Markkulan talon vanhoista rakennuksista on huomattava ehjä ja kaunis, sulkanurkkainen kammio, jonka yläosassa on luhti. Alakerran kahdesta huoneesta on toinen ollut maitohuoneena, toisessa, tarhan puoleisessa, nukkuvat tytöt kesäiseen aikaan. Yläkerran luhtiin pääsee kammion päätyseinään sijoitettuja rappusia myöten. Siellä nukkui viimeistä aikaa talon setämies. Luhdin ovenpielessä on seinähirteen kaiverrettu kaksi vuosilukua, kumpikin 1761. Rakennus on vieläkin malkakattoinen.

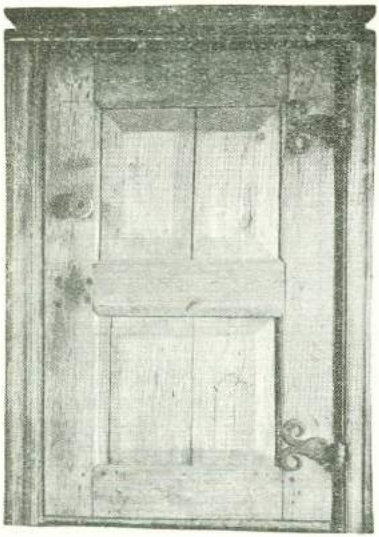

Ovi Markkulan vieraspytingissä.

Kammion ja tuparakennuksen välissä on n. 3 m:n levyinen väli, jonka taustan peittää rakennusten tasakertaan asti ulottuva hirsiseinä. Myöhemmin on tähän umpiseinään leikattu kapea ovi, josta pääsi sopivasti pujahtamaan Hykin taloon. Tätä tilaa sanottiin kammionväliksi ja heitettiin siihen tunkio, jonka päälle keväisin tuotiin hakoja. Kammion päädystä kohoaa korkeuksiin salko, jonka päässä laku eli tuuliviiri näyttää kyläläisille tuulensuunnan. Kylän muissa taloissa ei ollut lakua.

Markkulan talossa ei ollut erikoista härkäpiahtoa, vaan pidettiin molemmat härkäparit lehmien kanssa saman katon alla, vaikka omalla puolellaan. Umpinaisesta pihapiiristä on muistona vielä kaksi porttia vanhan hyljätyn rakennuksen seinustalla.

Muutamissa muissakin taloissa, ainakin Jakalla ja Hykillä, muistavat vanhimmat kyläläiset vielä olleen 2-kerroksisen asuinrakennuksen. Luhtirakennuksia oli kahta eri tyyppiä. Toinen oli sellainen umpirintainen kammioluhti, jonkalaisen näimme Markkulassa. Toisessa tyypissä, joka oli Tammelan puolella yleinen, avautui luhtiosan rinnus parin kolmen hirsikerran korkeudelta solaksi,

jonne alhaalta nousivat rappuset ja josta avautuivat ovet luhteihin. Jakan luhtirakennus oli huomattava siitä, että alakertaan oli sijoitettu vähätupa. Totta siinä silloin oli täytynyt olla tulisijakin — merkittävä todistus siitä, miten luhti ja asuinrakennus ovat olleet kehitysjaksollisessa suhteessa toisiinsa ruotsalaisen tavan mukaan. Tuomolassa oli pränni, jossa m.m. poltettiin viinaa. Muissa taloissa vastasi kellari samaa tarkoitusta.

Vanhimmatkaan kertojat eivät enää muista kaikkia kylän taloja täysin umpipihaisina, vaikka portit olivat vielä paikoillaan (Lasilla kuitenkin enää vain veräjä). Härkäpiahtot ja edestä avonaiset halkovajat olivat yleisiä, ja joissakin taloissa oli vähätupia

Markkulan halkovaja.

ja ylätupia, jopa salipytinkikin. Eskolan talo oli vähän »sekainen»; Prassin rakennusten muistetaan n. 60 vuotta sitten olleen uudenpuoleiset. Mutta kukaan ei ole muistanut kerrottavan, että kylä olisi joskus palanut. Se onkin hyvin luultavaa, ainakin 1700-luvun puolivälistä lähtien, sillä siksi hyvin oli kylä säilynyt meidän päiviimme asti.

Jakka, Hykki, Tuomola, Markkula ja Hossi olivat sukuoikeustiloja, Prassi verorälssitila ja Lintu, Marttila, Eskola sekä Lasi lampuotitiloja. Eskolaa sanottiin myös Kulmalaksi, Lintua (Marttilaa?) Timariksi, Jakkaa Einolaksi ja Markkulaa Kelkkalaksi.[1] Markkulan talossa kerrotaan saman suvun asuneen ainakin 200 vuotta,

[1] Vrt. T. Hirsjärven Ypäjän kunnan hist., s. 112.

mutta muihin taloihin ovat haltijat muuttaneet myöhemmin. Linnun isäntä esim. oli Somerolta. Hykin sukua oli lopulta melkein joka talossa. Hykin Pirje oli tunnettu noituudestaan ja vähän muustakin. — Markkula ja Prassi olivat kylän parhaita taloja. Ei sopinut kenenkään sanoa, että näiden talojen hevosilla olisi ollut »aitanavaimet kaulassa» (s.o. niitä olisi käytetty souvissa). Kun eräältä paimenelta kerran kysyttiin, kuinka paljon Hossilla on karjaa, vastasi hän: Portista Iiturin nurkkaan. — Iituri oli $^1/_2$ km päässä kylästä oleva niittu. Kylä oli tunnettu tuhdista härjistään. Kesäpellolla saattoi olla kyntötyössä yhtä aikaa monta kymmentä härkäparia. — Markkulassa vietettiin kovin patriarkallista elämää. Isännän veljet Hemmi, Kustaa ja Kaapo asuivat talossa setämiehinä, ja tänne jäi heidän omaisuutensakin. Markkulan vanha emäntä oli ryhdikäs ja uskonnollismielinen. Talonväen täytyi olla koolla, kun pyhäisin luettiin pirtissä saarna, ellei kirkkoon menty. Kyllä silloin haettiin talon poikakin Prassilta sisälle omaan pirttiin. — Hossin isäntänä oli Joose, setämiehenä Iso-Juha ja renkinä Köllin Samuli, taikuri, mutta samalla uskonnollinen luonteeltaan. Nämä henkilöt edustavat vain pikaista läpileikkausta talojen väistä. Vielä mielenkiintoisempi oli kokoonpanoltaan kylän itsellisväki.

Kylän seppänä oli Vihlman, Plötsin veljeksiä. Mutta kylässä oli kaksikin seppää ja kai molemmat tarpeellisia. Toisen sepän paja oli Hepurinkujan varrella. Kylän räätälinä isännöi yksinoikeudella Hellström, mutta suutareita piti olla kaksikin. Lindfors eli Suutari-Jakko teki »enemmästä päästä» työtä kotonaan. Sen sijaan Kaanmaan pappa (samannimisestä torpasta Levänsuon syrjästä) kävi taloissa enemmän kuin Lindfors, ja olikin siten kyläkunnan varsinainen suutari. Omaa kupparia ei kylällä ollut, vaan kävi Levällä sarviaan kiinnittämässä kyläläisten selkään Perttulan kuppari Taava, jonka miestä sanottiin Taata-Kalleksi. Blyn Kalle, entinen sotamies, mutta sitten astiantekijäksi mukautunut mies, oli kylän pelimannina, joka viulullaan edusti kylän henkistä elämää. Samaa maata oli Säterin Hemmi, sukunimeltään Fabritius, joka oli itseoppinut laulujen tekijä. Jakan talon väestäkin hän 1860-luvulla julkisesti lauloi:

Jakalla on kolme tytärtä
ja »pappi» poika neljäs,
Jakan Kaisa kävelee
toi kissan nahka seljäs.

Jakan poika oli saanut papin nimen jo lapsena, kun oli lukusijoilla ollessaan pitkässä puhtaassa paidassa kysynyt, eikö hän kans' ollut pappi, kun hänelläkin oli pitkä paita yllä. Mainittua »kisulaulua» piti alunperin olla yli 40 värsyä. Hemmi teki myös Linnusta ja Marttilasta kukkolaulun, josta vielä muistetaan pätkiä:

Kisu se lihava ja ympyriäinen kuin palko.
Jättelässä Jakan emäntä takareiren alko.
Kisu se huusi aidanraosta
niin helvetin haikeasti,
Tuomolan emäntä apuun riensi
Kaukopyölistä asti.

Rohkeaa laulajaa vastaan nostettiin syyte kunnianloukkauksesta. Mutta oikeudessakin hän vain veteli runomitalla:

Näin reippaita poikia Levällä on,
kun kisulaulun tekkee,
menee laulaan lakituppaan
issoin herrain etteen.

*

Mielenkiintoisia muistoja on Levän kylän yhteiselämästä. Saattaa uskoa, että kylässä elettiin yhteisesti sovitun kyläjärjestyksen mukaan, vaikka toistaiseksi ei ole saatu selville, oliko kyläjärjestys oikein kirjallinen ja kihlakunnanoikeudessa vahvistettu. V. 1742 oli annettu kuninkaallinen kaava kyläjärjestyksiä varten. Näitä on Ruotsissa tallella runsaasti, mutta meidän maastamme on niitä tavattu verrattain vähän.[1] Kyläjärjestyksen alaisissa oloissa valit-

[1] Jalmari Finne on julkaissut Aamulehdessä 1929 Urjalan pitäjän Salmin kyläjärjestyksen v:lta 1761.

tiin kylänvanhin, joka tarpeen tullen kutsui isännät koolle päättämään sellaisista yhteisistä töistä kuin aitojen, teiden ja siltojen korjaamisesta, yhteisistä kylvöajoista, karjan laiduntamisesta y.m. sellaisista seikoista, jotka johtuivat käytännössä olleesta sarkajaosta ja yleensä v:n 1734 lain rakennuskaareen pohjautuvista seikoista.

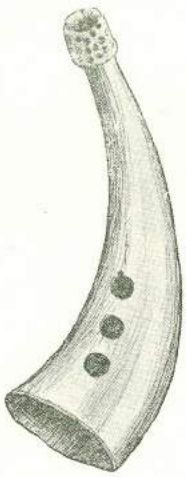

Markkulan talon paimentorvi.
Forssan museossa.

Levän kyläjärjestyksestä muistetaan, että kyläkuntakokous valitsi kylänvanhimman. Joose Nyman, joka ei ollut talollinen, oli viimeinen kylänvanhin, kovin patriarkallinen ja vanhoillinen. Järjestelmä oli jo niin elänyt aikansa, että Nymankin vähän niinkuin häpesi oltermanni nimeään. Suurella härjäntorvella hän huusi väen kokoon Ristikujalle. Toisaalta kertoi 83-vuotias Männistön Anna-Liisa, että kyläläisten soittamisesta Ristikujan aukealle piti joka talon huolehtia vuoronsa jälkeen. Sarvinippu, jossa oli joka talon torvi, vietiin talosta taloon.[1] Isäntäin yhteisissä kokouksissa päätettiin aitojen teosta, lähteen perkaamisesta ja kujien aukaisemisesta. Kylänvanhin tarkasti keväisin sillat, ojat ja tiet. Yhteiset kevättyöt alkoivat tavallisesti vapusta.

Kylänpaimenen palkkaaminen oli viimeisenä huomattavimpana jätteenä yhteiselämästä. Paimeneksi otettiin tavallisesti vanhanpuoleisia miehiä, usein muualta tulleita, jotka jälleen talveksi muuttivat kotipuoleensa. Viimeinen kyläpaimen Topi Ägrenkin eleli talven yli Marttilassa suvella kokoamiensa palkkaruokien turvin. Joka aamu soitti hän Ämmänkalliolla sarvea, ja kukin toi karjansa sinne. Hänen nauhassaan oli joka talon reiällinen sarvi. Kustakin talosta sai hän sapuskan niin monta päivää peräisin, kuinka monta lehmää talosta oli karjalaumassa. Saman jaon mukaan sai paimen

[1] Markkulassa kerrottiin olleen niin suuri härjänsarvi, että siihen mahtui kappa rukiita.

muunkin palkkansa, josta pääosana oli vilja. — Aikaisemmista kyläpaimenista muistetaan Liaha, Frid ja Kemi.[1] Nälkäiset sudet vielä noihin aikoihin hyökkäsivät karjan kimppuun Köllin puolen suurista metsistä ja tunkeutuivat hämärän tullen kylän takalistollekin piahtojen nurkille. Kerrankin purivat sudet kylästä 30 lammasta kuoliaaksi. Ja karhut raatelivat myös karjaa. Kun susi kerran vei Hossin sian paimenesta välittämättä, huusi Kemi, joka taisi huonosti suomea: Kemi koto, sarve sulle, anna Hossi sika pois. Susi jättikin saaliinsa elävänä, joskin pahoin revittynä. Paimen sai koko sian omakseen, ja siitä riitti särvintä pitkälle talven selkään. Paimanni nimisen paimenenkin muisto elää eräässä paimenlaulussa, jonka Anna-Liisa Männistö taisi:

Tuollapa kuuluu Keikkasen kello
toiselta puolen Köllin pellon.
Keikas meni Haapasen lattoon,
Paimanni meni peräs kattoon.
Sieltä löyty Liahan takki,
si vasta Paimannin mekko ja lakki.

Talvella juotettiin karjat joen rannalla Rantulinlähteessä. Keskellä päivää ajettiin lehmät kujaa pitkin alas tarkassa vuorojärjestyksessä. Ensin vei lehmänsä Lasin talon väki, sitten Eskola, Marttila, Tuomola j.n.e. Ikkunasta pidettiin vara, koska kunkin vuoro tuli. Joka talolla oli lähteen luona oma kiulunsa. Tuo lehmäparaati toi vaihtelua muuten yksitoikkoiseen talviseen päivään. Kuja oli yhteisvoimin aukipidettävä pyryilmoillakin. Myöhemmin

[1] Ypäjän Pitäjänkuvauksessa on Edv. Rautanen kertonut parista erikoisesta Levän kylän miehestä, nim. Joose Uutelasta, kuuluisasta tietomiehestä, sekä Hakamäestä, joka oli matkoillaan moninkertaisesti vaatetettuna. — Samassa teoksessa julkaistuissa Antti Vallinin muistelmissa kerrotaan m.m. Levän räätälistä Simosta, Kaanaan (huom! ei muoto Kaanmaan) papasta sekä Liaha ja Frid nimisistä paimenista. Viimeksimainitun paimensignaaliin oli sovitettu kaikkien niiden Levän naisten nimet, joiden lehmä oli karjassa: Tallin Lallin, Rassin Kaisu, Kuppari Kirsti, Lämsän Maija, Liedon Piate, Raarin Anni, Faskin Vappu, Kihlais-Kirsti, Lovi-Liisa, Limppu-Pirje, Vedenkorvan Aune. »Tällainen laulu täytti usein, varsinkin pyhäiltana, Levän kylän kukkulat ja tanhuat, kun Frid karjoineen saapui metsästä ja torvellaan ilmoitti tulostaan».

alkoi yksi ja toinen talo kuljettaa vettä piahtoon tynnyrillä, ja lehmien jaloittelu loppui.

Kyläseppä oli myös yhteisesti palkattu. Hänen parseeleihinsa kuului joka talon osalta 10 kappaa ruista, kapanala maata kevätviljan kylvöön tai 9 nelikonalaa[1] perunankylvöön, häkinala heinäniittua tai häkillinen heiniä sekä polttopuita. Siinä talossa, jonka töissä seppä oli ollut loppuviikon, ruokittiin hänet vielä pyhänäkin.

Levän kylä muodosti oman pitopiirin (lahko sanaa ei tässä yhteydessä käytetty). Lukus- y.m. pitoihin kutsuttiin kylän isäntä- ja emäntäväki, talon omat torpparit ja sitten vasta kaukaisemmat sukulaiset. Talkoot luonnollisesti olivat yhteisiä, sillä sarkajaon alaisista oloistahan ne juontavat alkunsakin. Naapuruus- ja sukulaisuussuhteet sekä itse elämän vaatimukset olivat muokkauttaneet luonteet auttaviksi toisiaan kohtaan. Yhteistä ruumislautaakin kuljetettiin tarpeen tullen talosta toiseen.

*

Kylän nuoret miehet olivat pystyttäneet Säterin mäkeen 6-aisaisen ristikeinun. Keväisin se tarkastettiin ja korjattiin hyvään kuntoon ja kylän tytöt koristivat sen juhannukseksi hiipoilla eli lehtimajalla. Heinäajaksi otettiin keinu alas, jotteivät lapset olisi siinä itseään loukanneet, kun yksikseen kylään jäivät. Keinun viereisellä kedolla nuoriso muutenkin leikki suviehtoisin. Juostiin leskestä ja kuljetettiin kiveä, s.o. istuttiin piirissä ja sujautettiin kivi salaa jalkojen alta käsistä toisiin; yksi oli piirin keskellä ja koetti siepata kiven käsiinsä. Juostiin myös lettiä eli natusta. Piirileikki oli myöhempää perua. Bly-Kalle saatteli soittaa viulullaan, ja niin leppoisa viihtymys vallitsi, että isäntämiehetkin istuivat mielellään keinumäellä, eikä kahden juopuneen ollut silloin asiaa tehdä täällä riitaa. Toisinaan keinu putosi ja aiheutti loukkaantumisia. Vähä vähältä kaunis keinukulttuuri rappeutui, eivätkä vanhukset enää lopulta hyväksyneet keinuja. Naapurikylän keinu rikottiin-

[1] Edv. Rautasen tiedonannon mukaan perunankylvöala oli vain 1 n.

kin, kuten Edv. Rautanen on muistelmissaan Perttulan kappelin keinuista kertonut. Levän kyläkeinun häviämisestäkin on jo yli 50 vuotta.

Yli puolen vuosisataa sitten oli tanssikuume suuri, kuten sen jälkeen monesti myöhemminkin. Prassin häissä täytyi eräälle miehelle lyödä kenkiin uudet puolipohjat kesken kaiken, kun vanhat anturat olivat tanssiessa puhki kuluneet. Ja Hossin isäntä Joose yllätti renkinsä Köllin Samulin yksinäisissä tanssiharjoituksissa aamulla varhain, kun piti renkiä ylös ajaa.

Suopeilla ilmoilla kokoontui kylännuorisoa talvisaikaankin Ristikujan aukealle. Mutta mallassaunat olivat mieluisempi kokoontumispaikka. Niissä pelattiin korttia ja paistettiin perunoita, keitettiin kahvia ja laulettiin. Toisinaan tuli vieraisille naapurin kylän poikiakin, muttei silti tapeltu. Paremmin väitettiin oman kylän poikien nahistelleen keskenään.

Täällä kahden eri läänin ja maakunnan rajamailla olivat aikoinaan kylätappelut yleisiä, kuten Edv. Rautanen muistelmissaan on kertonut. Levän kylän pojat olivat kuitenkin enimmästä päästä sivusta-katsojia ja antoivat Perttulan ja Mannisten poikain käydä keskenään »heimosotaa». Kerran ainakin muistetaan Levän poikain tunkeutuneen Mannisiin korskealla suulla, mutteivät tavanneet kylässä yhtään ihmistä. Niin saivat he rauhassa rikkoa Mannisten kyläkeinun ja upottaa sen jokeen.

Perttulan kappelin luhtielämästä on Rautanen antanut siksi tyhjentävän kuvauksen, ettei ole tarvis toistaa tässä niitä muistiinpanoja, joita samoista asioista olen erikoisesti merkinnyt Levältä. Mutta muuan mielenkiintoinen nuorten miesten puuha on syytä mainita. He näet istuivat keskenään jonkinlaisia käräjiä Jakan riihessä matkien kai siten kyläjärjestystä. Muuan Palander niminen mies valittiin esimieheksi sen perusteella, että »hänellä oli suuri nenä». Ruotsalaisen asutuksen piirissä on tapa ollut yleisempi ja kehittyneempi sekä yhteydessä yöjuoksujen kanssa, mutta ainakaan Etelä-Suomen alueelta ei siitä ole paljon tietoja.

Levän hämäläiskylän historia ei kuulu tämän esityksen puitteisiin. Se ansaitsee joskus oman lukunsa, jonka yhteydessä saataneen lisävalaistusta kyläelämäänkin. Esitettäköön tässä kuitenkin kylän talojen puumerkit.

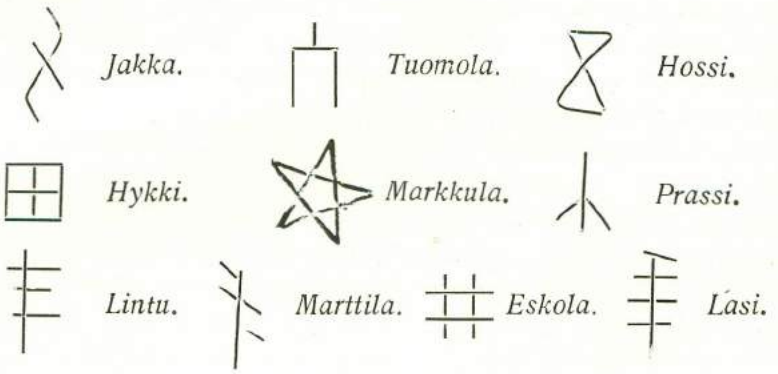

Levän mahtavan kylän hajoitus alkoi suunnilleen puolen vuosisataa sitten. Ensimmäiseksi purettiin Linnun talon rakennukset. Laajassa ympäristöläänissä oli aina rakennuspuun tarvetta ja Levältä sitä sai, kunnes Kartanon omistamien talojen rakennukset olivat tyystin hävitetyt. Näiden talojen pellot liitettiin Kartanonkylän maiden kanssa yhdysviljelykseen. 1890-luvun lopulla tapahtuneessa kylän maiden järjestelyssä muodostettiin Lintu ja Lasi Lassila[1] nimiseksi lampuotitilaksi. Kun n. 6 vuotta sitten päättyi kylässä isonjaon järjestely, määrättiin talonpoikain hallussa vielä olevista taloista useita siirrettäväksi kylästä pois kauas viljelysmaiden keskelle. Nyt on kyläpäässä enää vain Markkula, Hossi, Tuomola ja Prassi. Vanhoja rakennuksia on säilynyt enää Markkulassa. Alakuloisuus valtaa mielen, kun ajattelee entisaikaisen talonpoikaiskulttuurin komeata ilmennystä tuolla mäellä, mistä

[1] Lassila nimi esiintyy Lasin asemesta vanhemmissa virallisissa papereissa, kuten kartoissa ja manttaaliluetteloissa. Silti lienee Lasi alkuperäinen.

vielä on samat avarat näköalat kuin viime vuosisadallakin, mutta jossa uusi aika ja uudet rakennukset eivät ole läheskään kyenneet luomaan sitä ehjää kokonaisuutta, mitä vanha kylä huokui sokkeloisuudestaan huolimatta. Vain kylän pihlava mäenrinteessä uhmaa uudenajan tuulia vastaan.

Kotiseutuyhdistyksen suunnitelmaan kuuluu kartoittaa kylän tontit ja rakennusten sijat sekä niiden ja muistitiedon avulla teettää vanhasta kylästä pienoismalli havainnolliseksi esitykseksi Lounais-Hämeen aikoinaan ehkä komeimmasta ryhmäkylästä.

Kertojat:

Antti Vallin Forssassa, kuollut 1931 78-vuotiaana.
Serafiia Markkula, 69-vuotias, Ypäjällä.
Anna-Liisa Männistö, 83-vuotias, Ypäjällä.
Edv. Rautanen, Ypäjällä.
Kalle Lindholm, n. 60-vuotias, Riihivalkamassa.
Isäntä Markkula, Latovainiossa.

Muistiinpantu 1929.

Vanhoista kirkkomatkoista.

Kansan muistitiedon mukaan.

Kirj. *J. E. Hyötyniemi.*

Seuraava esitys perustuu jotenkin yksinomaan Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen v. 1928 järjestämästä kiertokyselystä saatuihin vastauksiin, jotka koskevat uskonnollisia ja kirkollisia muistitietoja yleensä ja joita Forssan tarkastuspiirin kansakouluoppilaat ja Forssan yhteiskoululaiset laatimani kyselykaavakkeen mukaisesti silloin keräilivät. Monet vanhoja kirkkomatkoja koskevat tiedonannot, jotka ovat kotoisin 71 oppilaan vastauksista, kaipaisivat tosiasioiden varmistamiseksi epäilemättä vielä lisäainehistoa ja -tiedusteluja, mutta sellaisenaankin ne ovat sanottuja matkoja suurin piirtein kuvaavia ja voivat olla ainakin pohjana uusiin kyselyihin.

Aina viime vuosisadan lopulle saakka on ahkera kirkonkäynti ollut maassamme kansan yleisenä tapana. Suurelta osalta perustui se papiston, usein ankariinkin vaatimuksiin, mutta ennen kaikkea kansan omakohtaiseen, syvään uskonnollisuuteen ja hartaaseen kirkollisuuteen. Korpien kansalle toi kirkossakäynti sitäpaitsi mieluisaa vaihtelua ja juhlamieltä yksitoikkoisen arkisen aherruksen lomassa. Osalta johtivat siihen myöskin käytännölliset seikat, kuten kirkossa luettavat kuulutukset. Niiden tähden oli syrjäseuduiltakin ainakin yhdestä talosta lähdettävä kirkkoon. Eräillä seuduilla oli käytännössä erityinen *kirkkonuija,* jonka taloon saapuminen ilmoitti vuoron. Tällöin oli kirkkomatka tehtävä niin hyvällä kuin huonollakin säällä. Kun velvollisuus oli suoritettu, siirrettiin kirkko-

nuija naapuriin, kunnes se oli tehnyt kierroksensa kyläkunnan jokaisessa talossa.[1]

Kuten sanottu, olivat ahkeran kirkossakäynnin syyt kuitenkin syvemmällä, kirkon juurruttamassa kansan iäisyysmielessä. Monin paikoin käytiin kirkossa joka pyhä. Sinne menivät kaikki, jotka suinkin pääsivät.[2] Kirkot olivat talvipakkasillakin täynnä kansaa, vaikka ne olivat hyvin kylmiä.[3] Eräs tiedonanto kertoo sääntönä olleen, että perheen jäsenet ainakin joka toinen sunnuntai kävivät Herran huoneessa.[4] Vanhemmilla oli tapana käydä siellä vuoron perään johdattaakseen lapsiaankin jumalansanan kuuloon.[5] Joulukirkkoon oli jokaisesta talosta ainakin yhden henkilön mentävä, »ettei Herran siunaus katoaisi».[6] Kun kirkonkäynti oli kerran tullut tavaksi, ei siitä kernaasti luovuttu, vaikka se toisinaan olisi tuntunut vastahakoiseltakin ja vaikka jumalanpalvelusmenoista ei aina olisi saatu erikoisemmin rakennustakaan. Nimitykset sellaiset kuin *kirkonkipeä, kirkkoreppu, kirkkojumalinen* ja *jumalansanan-vaivainen,* joita oikein ahkerista kirkonkävijöistä käytettiin, lienevätkin peräisin vasta myöhemmiltä ajoilta.

KIRKKOMATKALLE VALMISTAUTUMINEN. Kirkkomatkalle lähdöstä puhuttiin usein monta päivää aikaisemmin.[7] Ne henkilöt, jotka aikoivat pyhänä kirkkoon, peseytyivät lauantaina erikoisen puhtaiksi. Silloin myöskin haettiin kirkkovaatteet lutista tai vintistä sisälle lämpiämään, milloin vuodenaika oli viileä.[8] Mutta eipä sisäistäkään valmistautumista unohdettu. Jo lauantaina laulettiin virsiä[9] ja pyhäaamuna ennen kirkkoon lähtöä istahdettiin hetkiseksi lukemaan rukouksia, esim. Isämeitää[10], ja Herran ehtoolliselle hankkiuduttaessa rippirukouksia.[11] Muutenkin katsottiin ripille valmistautumista erikoisen tärkeäksi. Erään tiedonannon mukaan ripilläkävijät paastosivat koko edellisen päivän.[12] Aivan yleinen näyttää ollen tapa, että sinä aamuna, jolloin ehtoolliselle men-

---

[1] Tammelan Torro. — [2] Urjalan Harittu ja Tammelan Lungas. — [3] Loimaa. — [4] Loimaan Pappinen. — [5] Koski T.l. — [6] Urjalan Urjalankylä. [7] — Jokioisten Vaulammi. — [8] Urjalan Urjalankylä. — [9] Karinaisten Kyrö. — [10] Jokioisten Vaulammi. — [11] Karinaisten Kyrö. — [12] Urjala.

tiin, ei syöty mitään.[1] Ken tätä sääntöä vastaan rikkoi, häntä ei pidetty oikein kunnon kristittynä.[2] Siksipä otettiinkin kirkkomatkalle evästä mukaan, jotta kirkosta palattaessa voitaisiin syödä.[3] Myöskään tupakkaa ei rippipyhänä saanut polttaa. Jos joku niin oli tehnyt, voi käydä, ettei hän päässytkään Herran ehtoolliselle. Kahvin juontia sensijaan ei katsottu sopimattomaksi.[4]

KIRKKOMATKOISTA YLEENSÄ. Tammelasta on merkitty seuraava sananparsi: »Myöhään kirkkoon ja aikaisin myllyyn, niin pääsee pian pois.»[5] Varhaisempiin aikoihin se ei kuitenkaan voi soveltua. Kun päiväjumalanpalvelukset esim. 1700-luvulla voitiin alottaa kello 9 sekä rippi- ja -katekismussaarnat jo klo 8 aamulla[6] ja kun tavallisiinkin jumalanpalveluksiin oli saavuttava viimeistään ennen synnintunnustusta,[7] jollei haluttu jäädä seisomaan kirkonoven taakse,[8] oli syrjäseutujen asukkaiden lähdettävä kirkkoon varhain aamulla. Eri puolilta olevien tiedonantojen[9] mukaan oli Herran ehtoolliselle aikovain välttämättä saavuttava ennen rippisaarnan alkamista, koska kirkon ovet sen ajaksi lukittiin, niin ettei kukaan saanut mennä sisälle eikä myöskään ulos ennenkuin saarnan jälkeen. Tammelassa mainitaan sitäpaitsi olleen vahtejakin kirkon ovella. Myöhästyneet eivät saaneet sinä pyhänä käydä ehtoollisella. Voipa tapahtua niinkin, että kirkkoväärtti talutti kuorista pois henkilön, joka ilman rippisaarnan kuulemista oli sinne mennyt.[10] — Kirkkoon lähdettiinkin usein jo lauantai-iltana ja oltiin kirkolla yötä.[11] Milloin matkalle, esim. rippipyhinä, mentiin varhain samana aamuna, ei vuoden pimeinä aikoina nähty kapeita ja kivikkoisia metsäpolkuja myöten kulkea muuten kuin palava päre kädessä.[12]

Kaikista tällaisista varusteluista huolimatta saattoi kuitenkin toisinaan sattua ikäviä kommelluksia, kuten eräälle Loimaan Isonperän

---

[1] Jokioisten Vaulammi, Someron Ollila, Urjalan Harittu, Loimaan Pappinen. — [2] Mellilä. — [3] Jokioisten Kiipu. — [4] Loimaan Pappinen. — [5] Tammelan Hykkilä. — [6] Vrt. esim. tutkielmaani Kirk. kansanopetuksen kehitys Jokioisten seurakunnassa n. v:een 1850 (Jokioinen 1631—1931 ss. 110—111.) — [7] Somero, Urjala, Loimaa, Tammela. — [8] Tammela, Punkalaidun. — [9] Tammela, Jokioinen, Urjala, Loimaa, Mellilä, Punkalaidun. — [10] Urjala. — [11] Someron Ollila, Urjalan Urjalankylä. — [12] Mellilä.

metsäkulmalta kotoisin olevalle miehelle. Kun miehen oli aamulla kuljettava noin 30 km:n matka, ei hän ennättänytkään ajoissa rippisaarnaan, joten hänen oli sillä erää jätettävä ripille-meno. Mutta seuraavalla kerralla lähti hän jo lauantaina ja meni pappilan pirttiin yöksi. Mutta kuinka ollakaan, hän ei saanut unta, kun oli vieras makuupaikka. Varhain aamulla hän pukeutui, meni vuoteeseen ja — nukahti. Muu väki meni sillä aikaa kirkkoon ja mikä minnekin. Mutta sitten tuli eräs mies pappilan pirttiin lämmittelemään, mihin Isonperän mies heräsi ja kysyi: »Joko aamukellot ovat soineet?» Toinen vastasi: »Jo on rippisaarnakin pidetty». »Hoo», sanoi metsäkulman mies, »minun täytyykin sitten ensi kerralla tulla perjantaina». Sitten lähti hän kulkemaan kotiin. [1]

Talvikelillä kävi kirkkomatkojen tekeminen syrjäkulmiltakin aina paremmin laatuun, kun voitiin ajaa hevosella, mutta kesällä se oli hankalaa, sillä ei yleensä ollut tietoa sellaisista raivatuista teistä kuin nykyään. Kirkkopolut olivat kapeita ja kivikkoisia, useinkin karjan tallaamia teitä, [2] jotka luikertelivat metsissä sinne tänne. [3] Pahimpana kiusana oli usein vesi. Varsinkin keväällä ja syksyllä, vaikka ilmat olivat jo kylmiä, täytyi riisua kengät jalasta, jotta ne vesipaikan sivuutettua taas voisi panna kuivina jalkoihinsa. [4] Soilla ja metsien vetelissä paikoissa autettiin asiaa siten, että niiden yli kaadettiin kaksi tai kolme puuta rinnakkain ja niitä myöten jatkettiin matkaa kuiville maille. [5] Niinpä kerrotaan, että Sukulasta ja Talpialta kuljettiin Torron kirkkoon tällaisia suon yli tehtyjä portaita myöten. [6]

Mainituista syistä täytyikin kirkkomatkat syrjäseuduilta kesäisin tehdä pääasiallisesti jalkaisin, mutta toisinaan myöskin ratsain eli »selkähevosella», [7] jolla tavoin papitkin pitäjänmatkoja kesäisin tehdessään olivat pakotettuja kulkemaan. Muistitietoa vahvistaa esim. Strandbergin Herdaminnessä oleva tiedonanto, jonka mukaan eräs Tammelan pappi Humppilassa käydessään putosi hevosen selästä ja

---

[1] Loimaan Pappinen. — [2] Someron Ollila. — [3] Punkalaitumen Palojoki. — [4] Punkalaitumen Palojoki. — [5] Tammelan Torro, Someron Ollila, Punkalaitumen Palojoki. — [6] Tammelan Torro. — [7] Tammelan Torro, Someron Ollila, Urjalan Huhti.

kuoli. Milloin teitä jo oli käytettävissä, mentiin ainakin muutamin paikoin kirkkoon n.s. *kolorattailla*, joihin otettiin väkeä toisistakin perheistä, niin että »rattaat tulivat täyteen ihmisiä.» [1]

Kesäiset kirkkomatkat tehtiin yleensä suurin joukoin. [2] Miehet kulkivat edellä paitahihasillaan, naiset jälessä. [3] Viimeksimainituilla oli tapana kulkea avojaloin ja paljain päin tai tavallinen tyykiliina päässä sekä hameet ylös käärittyinä. Toisessa kädessä he kantoivat kenkiään, toisessa oli nenäliinaan solmittu virsikirja ja silkki. [4] Kansan käsityksenä oli, että kirkkomatkoilla ei saanut »puhua paljon pahaa toisista». [5]

Miehet kulkivat kotoa asti samanlaisissa pukimissa. [6] Mutta toinen oli asianlaita naisiin nähden. Kirkkomatkalle he pukivat ylleen huonommat vaatteet, ja kirkkovaatteet olivat joko käsivarrella tai nyytissä. Vasta sitten kun tultiin lähelle kirkkoa tai metsäpolulta maantielle, sonnustauduttiin jossakin kirkon lähellä olevassa asunnossa varsinaiseen kirkkoasuun. [7] Kansan käsityksenä näet oli, että jos kirkkoon meni paljain jaloin tai paitahihasillaan, »niin siitä rangaistiin ankarasti». [8] Kun Urjalan harittulaiset saapuivat Kaidankangasta johtavaa kirkkopolkuaan maantielle, vetivät he kengät jalkaansa, laskivat hameet alas ja panivat silkin päähänsä. Jokioisten Rehtijärveltä tulleella kirkkoväellä oli tapana tällaiset toimitukset suorittaa haudankaivaja Tallgrenin kaksiovisessa eteisessä, jonka kautta kirkkopolku kulki. [9]

Kun sitten oltiin näin juhla-asussa tultu kirkolle, tervehdittiin ihmisiä, »niin monia kuin kirkkomäellä riitti». [10] Tiheiden kirkkomatkojen vuoksi oppivat ihmiset näet hyvin tuntemaan toisensa. [11] Kun vihdoin kirkonmenot olivat lopussa ja kotimatka oli edessä, riisuttiin jälleen kengät jaloista, silkki päästä ja taivallettiin kotiin, jossa ahkerasti vielä pyhiä asioita mietiskeltiin tai tutkisteltiin. [12]

———————

[1] Karinaisten Kyrö. — [2] Urjala. — [3] Jokioisten Vaulammi. — [4] Forssa, Tammelan Hykkilä, Jokioinen, Urjalan Harittu. — [5] Jokioisten Vaulammi. — [6] Urjalan Harittu. — [7] Tammela, Jokioinen, Urjala. — [8] Karinaisten Kyrö. — [9] Tiedonanto Kiipulta.. — [10] Tammelan kirkonkylästä. — [11] Urjalasta. — [12] Jokioinen.

KIRKKOVAATTEET. Yleensä oli kirkkoväellä ainakin kesäisin samanlainen puku, miehillä pitkä, valkoisesta rohdinkankaasta tehty mekko ja vyöllä monivärinen vyö, naisilla valkoinen, pitkähihainen paita ja harteilla korea liinanen eli *ranskanpumpuli.* [1] Ripille mentäessä pukeuduttiin mustiin. [2] Naisilla oli vaatteiden päällä lyhyt paidantapainen vaatekappale, [3] nähtävästi väljä pusero, [4] päässä kaunis silkkiliina ja käsissä valkeat, omakutoiset kintaat eli hansikkaat. [5]

Paitsi silkkejä oli naisten päähineinä myöskin kauniita silkkimyssyjä, vars. *tykkimyssyjä.* [6] Vanhemmat naiset käyttivät kapeaa, päätä myöten mukautuvaa päähinettä. Siinä oli koristeena silkkinauha, joka korvien kohdalla oli solmittu ruusukkeiksi. Etureunassa oli pumpulilangasta virkattu koriste, jota sanottiin *kimppeliksi.* Päähineessä oli nauhat, jotka solmittiin kiinni leuan alle. Päähineitä oli eri värisiä, mustia, harmaita j.n.e. [7] Ripin ajaksi pantiin päähän *rippimyssyt.* [8] Erään mummon kertoman mukaan oli naisilla vielä noin 68—70 vuotta sitten ripille mentäessä mainitunlaiset myssyt. Niissä oli molemmin puolin kaksi »sarvea» ja pitsit eli *timpit* reunustivat lakin syrjää. Mummon saaman käsityksen mukaan niiden käyttäjät olivat varsinaista kansaa eivätkä herrasväkeä, kuten hän oli aluksi otaksunut. [9]

KIRKKOPOLUT. Kun torrolaiset kävivät Tammelan kirkossa, kulki heidän kirkkopolkunsa Torronsuon läpi Tourun sillalta Kalliioon ja sieltä Pyhäjärven rannalle Riihivalkaman lahteen. Täällä sijaitsevassa venehuoneessa säilytettiin kahta venettä, joilla kirkkoväki souti järven yli kirkolle. Toisen kertomuksen mukaan vaelsi Torron ja Talpian kirkkoväki Sukulan ja Häiviän metsien läpi Papinsillalle. Sanottu polku kuuluu vieläkin olevan jälellä. Mitä taas tulee viimeksimainittujen kylien kirkkopolkuihin, kertoo muistitieto erään sieltä alkaneen polun kulkeneen Uudentien ja Sillanpään hakamaan poikki, sieltä Isontalon metsän läpi Syrjälänkujaan, josta

[1] Mellilä. — [2] Urjalan Harittu. — [3] Someron Ollila, — [4] Kirjan huom. — [5] Someron Ollila, Jokioinen. — [6] Tammelan Hykkilä. — [7] Forssa. — [8] Punkalaidun. — [9] Forssasta. — Vrt. E. Aaltosen tutkielmaa Vanhasta lounais-hämäläisestä vaateparresta (Vuosikirja IV, ss. 143—156).

Mikkolan kohdalta n.s. pikkutielle ja sitä myöten Tammelan kirkolle johtavalle maantielle. Eräs toinen kirkkopolku kulki entisestä Manunmäestä ja siitä Vikmanin sivuitse äskenmainitulle pikkutielle. Häiviäläisten polun mainitaan myös kulkeneen Riuttan metsän halki Vahvainnokkaan, josta veneellä soudettiin kirkolle. [1]

Teurolta mainitaan kirkkopolun lähteneen Aropellosta. Kirkkoväki kulki Ali-Tuomolan ja Laurilan jokiniittyjä myöten viimeksimainitun talon metsään. Sen halki kulkeva polku johti Pehkijärven rantaan Rantala nimisen torpan luo. Kun järven sillä kohdalla oli kapeampi paikka, vietiin kirkkoväki lautalla järven toiselle rannalle (parin muun tiedonannon mukaan oli siinä oikein puusta tehdyt portaat). Lauttauspaikassa oli järven yli köysi, jolla vedettiin lauttaa sille puolen, minne kulloinkin mentiin. Ken kirkkomatkalla oli ratsain, hän uitti hevosensa lautan rinnalla. Pehkijärveltä jatkettiin matkaa Kala-Jaakolle, siitä Nallin mäelle ja Myllykylään, sieltä nykyistä tietä myöten kirkolle. Pihtikoskelta kulki kirkkopolku nykyistä maantietä Myllykylään, Isolle niitylle, Mustialaan ja Tammelan kirkolle, joten kaiketi teurolaisetkin olisivat hyvin voineet vaeltaa samaa polkua.

Susikkaalta kävi eräs kirkkopolku Liinaharjan metsän läpi, josta muutamat vielä nykyäänkin kulkevat. Siitä mentiin Sipinkiven ohitse Mustialan metsän läpi Isolle niitylle ja edelleen Mustialan kartanon ohi Harjulle ja kirkolle. Myöskin kuljettiin nykyistä maantietä Vaihijoen sillalle, sitten Pihtikoskelle, Myllykylään, siitä suoraan Isolle niitylle ja senjälkeen samaa tietä kuin edellä. Kolmas polku johti Lamminrantaa pitkin Kourusillalle, siitä Leppäaroon, Kujanpäähän, Myllykylään ja tuttuun yhtymäkohtaan Isolle niitylle j.n.e. Erään tiedonannon mukaan mentiin Kourusillalta nyk. Heinilän talon metsän halki Mustialan metsään, josta Kullaan polkua myöten kirkolle.

Heinäsiltä kuljettiin kesällä veneellä, talvella hevosella tai jalan Heinästen järven yli, sitten Särkijärven sivua pitkin Mustialan metsän läpi Temppu nimisen asunnon ja Mustialan kartanon ohi kirkolle.

[1] Tiedonannot Riihivalkamasta, Torrolta ja Kirkonkylästä.

Kojon kylästä meni kirkkopolku ensin Rekirikolle, siitä Viikiin, Kuivakosken myllylle, Kojon kartanon ja Heinämaan metsien halki, viimemainitun talon sekä nyk. Lehtosen, Mäkilän, Ojalan ja Sillanpään asuntojen ohitse Kojon n.s. kirkkotielle sekä edelleen Kaukijärvelle ja Mustialan ohitse kirkolle.[1]

Forssasta mentiin kesäisin, kuten useat vielä nykyäänkin, Syrjänharjun polkua Tammelan kirkolle. Talvisin sensijaan kuljettiin maantietä.

Tammelan kirkkopoluista puheen ollen mainittakoon vielä eräs »Kivikonki», joka »lähti jostakin Portaan maantien kohdasta» ja vei kirkolle.[2]

Jokioisten kylistä kulki niinikään kirkkopolkuja, kerrotaanpa Kiipulla ja Saarella olleen eri »kirkkotiet».[3]

Someron Ollilan metsäkulmilta mainitaan seurakunnan kirkolle johtaneen erään hyvin pitkän kirkkopolun metsien halki.[4]

Merkillinen on seuraava tiedonanto: »Ennenkuin Somerolla ei vielä ollut kirkkoa, käytiin Perttulan (Ypäjän) kirkossa. Åvikin metsäkulmalla oli mäki, jossa kirkossakävijät lepäsivät. Siitä syystä kutsuttiin mäkeä Kirkkomäeksi. Ja nykyäänkin on sillä paikkakunnalla Kirkkomäen torppa.»[4] Mikäli tieto ei ole vain taru tai kansalle usein ominainen paikannimien selitysyritys, olisi kansan muisti todella säilyttänyt arvokkaan tiedon, josta asiakirjat vaikenevat. Kuten tunnettua, mainitaan Somero omana pitäjänä ensi kerran jo v. 1449, joten Perttulassa jo keskiaikana, vieläpä ennen sanottua vuotta olisi ollut kirkko tai kappeli, minkä suuntaisiin tuloksiin opettaja T. Hirsjärvi on asiakirjatietoihin perustuvissa tutkimuksissaan tullut.[5] Joka tapauksessa on sanottu paikannimi erittäin mielenkiintoinen.

Kauaksi pyrkii ulottautumaan myöskin seuraava, kirkkomatkoja koskeva muistitieto: »Kun Punkalaitumella ei vielä ollut kirkkoa, oli Karkun kirkko lähinnä. Sinne raivattiin kirkkopolku suo-

---

[1] Tiedot Teuron, Susikkaan ja Kojon kirkkopoluista saatu Susikkaalta. — [2] Molemmat edell. tiedot Forssasta. — [3] Kiipulta. — [4] Someron Ollilasta. — [5] Vrt. Ypäjä, pitäjänkuvaus, ss. 1—3.

raan metsien läpi, ensin Tyrväälle ja sieltä Karkkuun. Tämän kulmakunnan ihmiset lähtiessään kirkkoon kokoontuivat yhdeksi joukoksi Liittolassa, joka kylä on siitä saanut nimensä». [1] Mainittakoon, että Karkku, joka on Ylä-Satakunnan vanhimpia seurakuntia, mainitaan erillisenä jo 1328. Punkalaidun taas tuli Huittisten kappeliksi 1541 ja itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi 1639.

1800-luvulla kuljettiin Punkalaitumen Palojoelta, Vihalaidasta ja Kanteenmaasta pieniä polkuja myöten sanotun seurakunnan kirkolle, joka silloin sijaitsi jokirannalla Sarkkilan kylässä, liki nykyistä kirkkoa. [2]

KIRKKOVENEET. Kuten edellä on jo viitattu, käyttivät syrjäkyläläiset kirkkomatkojensa lyhentämiseksi myös veneitä, vieläpä joskus lauttaakin. Milloin kylä sijaitsi saman järven rannalla kuin kirkkokin, oli mahdollisuus tehdä matkat yksinomaan pitkillä kirkkoveneillä, joiden rakentajia »pidettiin suuressa kunniassa». Suuruus vaihteli. Niissä saattoi olla 4, 5, 7, 8, 10, 12, jopa suurilla järvillä sisä-Suomessa 24:kin airoparia. Rinnakkain istui tavallisesti neljä soutajaa. Kutakin airoa souti kaksi henkilöä. Toista soutajaa varten oli airoon, lähemmäksi hankoja, tehty käsiä varten erityinen sija. [3] Soutaminen tapahtui voimien takaa ja usein kilvan hengessä. [4] Varsinkin rippipyhinä oli niissä paljon väkeä. [5] Taru kertoo, että Tammelan Pyhäjärveen olisi kirkkomatkalla uponnutkin kaksi tällaista venettä ja »yhden pitäisi vielä vajoaman ennenkuin maailmanloppu tulee». [6]

Tammelassa oli kirkkoveneitä kaikilla niillä kyläkunnilla, jotka sijaitsevat Pyhäjärven rantamilla. Riihivalkaman kirkkoveneessä mainitaan olleen 7, Kallion 5 (erään tiedonannon mukaan 8) airoparia. Kallion vene oli parempikulkuinen. Pyhäjärven rannalla oli niiden säilyttämistä varten kaksi aittaa eli venehuonetta, kummallakin kylällä omansa. Riihivalkaman vene oli tehty Kaa-

---

[1] Punkalaitumen Liittolasta. — [2] Punkalaitumen Palojoelta. — [3] Tammelan Kaukolasta. — [4] Tammelan Riihivalkamasta. — [5] Forssasta. — [6] Tammelan Torrolta.

polassa. Muina kirkkoveneiden tekijöinä mainitaan Grönlund niminen mies ja joku »Raappari».

Hykkilän kylässä oli erään tiedonannon mukaan 2 kirkkovenettä, joissa oli vain 4 airoparia ja 8 soutajaa. Toinen veneistä poltettiin sittemmin helavalkeana, mutta näin tapahtuessa puhkesi rankka lumisade. Kaukolan kylän kirkkoveneissä oli vain 3 paria airoja.[1]

Kun Urjalan seurakunnan kirkko sijaitsi vielä Urjalankylässä, kuljettiin sinnekin suurilla kirkkoveneillä. Niitä mainitaan olleen Nuutajärvellä ja Honkolassa. Suurimpiin veneisiin mahtui 150:kin henkeä. Jonkun vanhan isoisän kertoman mukaan oli eräässäkin 24,[2] mutta tavallisesti niissä oli 10 airoparia, joten soutamassa oli 40 henkeä. Veneet olivat hyväkulkuisia ja päästiin niillä pian perille.[3]

RUUMIIDEN KULJETUS. Syrjäseutujen kapeita ja kivikkoisia kirkkopolkuja kävi matkojen tekeminen joko jalkaisin tai ratsain sentään aina laatuun, kun kirkolle ei tarvinnut mitään erikoisempaa kuljettaa. Mutta esim. ruumiiden kuljetus oli varsinkin kesäisin ylen hankalaa. Siksipä sanottiinkin: »Kyllä sitä aina eläviä kuljettaa, mutta kuolleiden kanssa tässä pulassa on».[4]

Eri puolilta olevien tiedonantojen mukaan[5] täytyikin usein turvautua ruumiiden kantamiseen, kun polut olivat niin kapeita, ettei voitu käyttää edes rekeä. Ainakin oli näin tehtävä alkumatkalla, kunnes polulta päästiin tielle. Kuljetusvälineenä oli paarit, joita kannettiin olkapäillä. Kantajia oli neljä, joskus useampiakin pareja, joita aina vaihdettiin, kun toiset alkoivat väsyä. »Pitkien matkojen takaa voi ruumiiden kantaminen viedä monta päivää», kerrotaan Punkalaitumen Palojoelta, josta kirkkomatkoja, kuten edellä jo mainittiin, muinoin olisi tehty ahtaita polkuja myöten aina Karkkuun saakka.[6] Esimerkkinä kerrotaan Jokioisista, kuinka eräs mies vei lap-

---

[1] Tiedonannot Riihivalkaman, Kaukolan ja Hykkilän kylistä. Hykkilässä tiettävästi vain yksi kirkkovene, toinen naapurikylän Lunkaan. Vrt. Urho Havumäen tutkielmaan Tammelan kirkkoveneistä (Vuosikirja IV, ss. 5—14). — [2] Haritusta. — [3] Tiedot Urjalan kirkonkylästä ja Urjalankylästä. — [4] Punkalaitumen Palojoelta. — [5] Tammelan Susikas, Jokioisten Vaulammi, Urjalan Harittu ja Urjalankylä, Punkalaitumen Palojoki ja Liittola, Karinaisten Kyrö. — [6] Tiedonanto Punkal. Palojoelta ja Liittolasta.

sen ruumiin polkua myöten kantaen tielle, josta matkaa jatkettiin hevosella kirkolle. Niinikään mainitaan Urjalan Haritusta ruumiit kannetun ensin polkuja myöten isolle tielle ja siitä hevosella kirkolle.

Muistitieto kertoo vähin eri puolilla ruumiiden kuljetuksessa käytetyn myöskin rekeä. Kun Punkalaitumella vietiin erään talonemännän ruumista kirkolle, käytettiin mainittua kuljetusvälinettä, vaikka olikin kesä. Reen eteen oli valjastettu kaksi hevosta, jotka eivät kuitenkaan jaksaneet sitä vetää. Vasta sitten kun eräs noita oli käynyt hevosten luona ja »tehnyt niille jotakin», alkoi reki luistaa eteenpäin.[1] Kun Tammelan Torrolla ei vielä ollut omaa hautausmaata, oli ruumiit kuljetettava ensin Letkulle noin 7 km:n matka raivaamatonta, kaitaa metsäpolkua, jota kesäisinkin voitiin kulkea vain reellä. Letkulle saavuttua muutettiin ruumisarkku rattaille ja lähdettiin kiertämään Portaan kautta kirkolle, joten matka oli noin kaksi kertaa niin pitkä kuin nykyään.[2]

Mainitunlainen tapa oli luonnollisesti ylen työläs, eivätkä muistitiedot siitä varsin paljon puhukaan. Käytäntö oli opettanut kansalle moninverroin tarkoituksenmukaisemman kuljetusvälineen. Jo eri puolilta saapuneiden tiedonantojen lukuisuus[3] osoittaa, että ruumiiden kuljetuksessa metsäpolkuja myöten on aivan yleisesti käytetty *purilaita*, joiden yleisempänä nimityksenä sanotussa tarkoituksessa näyttää olleen *peräpaarit* (»peräpaareet» tai »peräpaalikkeet»).

Peräpaareihin, joita vetämässä oli tavallisesti kaksi vierekkäin asetettua hevosta, kuului kaksi metsästä haettua noin kolmen sylen pituista hoikkaa riukua, koivunrimaa tai kuusta. Riu'ut, jotka olivat noin metrin etäisyydellä toisistaan, olivat yhdistetyt poikkipuilla tai vitsoilla. Niiden aisoiksi karsitut tyvipuolet olivat kiinnitetyt satulaan, ränkien ruomiin tai hevosten selässä olevan hihnan kannattimille ja oksaiset latvapuolet laahasivat maata. Purilaitten päälle sidottiin ruumisarkku, joten hevonen tai hevoset sitä puoliksi vetivät, puoliksi kantoivat.

---

[1] Tiedonanto Urjalan Haritusta. — [2] Tiedonanto Torrolta. — [3] Forssa, Tammelan Torro, Riihivalkama, Susikas, Loimonen, Hykkilä, Kaukola, Kirkonkylä, Urjalan Harittu, Urjalankylä; Koijärvi.

Myöskin mainitaan ruumiita kuljetetun siten, että toinen hevonen oli ruumispaarien edessä, toinen astui jälessä. Etumaisen hevosen satulan molemmilta puolilta menivät puut takimaisen satulaan, joten hevoset kantoivat poikkipuille laskettua arkkua.[1] — Erään tiedonannon mukaan käytettiin peräpaarien vetäjinä joskus härkääkin.[2]

Ennenkuin ruumista lähdettiin kuljettamaan kirkolle, levitettiin vainajan kunnioittamiseksi [3] ruumishevosten selkään valkoinen vaate, joka kiinnitettiin satulaan tai ränkien nuppeihin.[4] Perille päästessä oli se toisinaan aivan loassa kavioiden aiheuttamasta roiskeesta.[5]

Edellä on jo mainittu, että ruumiiden kuljetuksessa ilmeni taikauskoisiakin käsityksiä. Kun esim. hevoset lähtivät liikkeelle surutalon pihalta, pidettiin silmällä, millä jalalla se ensin astui. Jos se astui vasemmalla, kuoli siitä talosta seuraavalla kerralla nainen, jos taas oikealla, kuoli mieshenkilö.[6] — Milloin hevoset eivät oikein jaksaneet ihmispaareja vetää, otettiin vitsa, lyötiin sillä arkulle ja sanottiin: »Pois vieraat arkusta».[7] Kuten edellä jo mainittiin, voivat taikuritkin toisinaan olla asiassa avullisina. Mutta milloin mainitunlaisten henkilöiden ruumiita oli kuljetettava kirkolle, oltiin joskus pahemmassa kuin pulassa. Niinpä kertoo tarina, kuinka Kojolta erästä »Vääräsuu» nimistä noitaa hautaan kuljetettaessa ensimäinen hevonen ei voinut vetää ollenkaan ja toiselta katkesi jalka. Vasta kolmas hevonen vei ruumiin perille, kun eräs mies oli piiskalla sivaltanut sekä hevosta että arkkua, samoin kissaa, joka sattui olemaan noidan arkun alla.[8] Erään tiedonannon mukaan ei ruumista arvattu kirkolle kuljettaa veneellä, koska luultiin, että pahahenki asustaa vedessä ja vie tai jollakin tavoin turmelee ruumiin, niin ettei pääse taivaaseen.[9] Kuitenkin mainitaan järvien takana sijaitsevista kylistä veneilläkin ruumiita kuljetetun.[10]

---

[1] Tammelan Hykkilä, Someron Ollila. — [2] Tammelan Riihivalkama. — [3] Tiedonanto Forssasta. — [4] Ypäjä, Tammelan Kytö ja Susikas. — [5] Urjalan Harittu. — [6] Tammelan Kytö ja Susikas. — [7] Tammelan Susikas. — [8] Tiedonanto Forssasta. — [9] Tammelan Saaresta. — [10] Tammelan Riihivalkama.

Kohtalonuskoa ja kansantapaa Tammelasta.

Koonnut *J. Rantanen.*

Kun matkalla ollessa täytyi mennä aidan yli, ja jos siinä sattui putoamaan, oli se merkkinä siitä, että matka onnistui huonosti. Siksipä varovaisimmat menivät takaisin aidan toiselle puolelle ja yrittivät uudestaan niin monta kertaa, että pääsivät putoamatta yli. Sama oli asia silloin, jos tasaisella maalla jostakin syystä lankesi. Palattiin takaisin vähän matkaa, että lankeamatta voitiin kulkea paikan yli.

Kun emakoksi aiottua sikaa vietiin toiseen kylään asti, niin matkalla kuljettaja laski hyvin ahkerasti aidanseipäitä. Tämä sentähden, että saataisiin emakosta hyvin monta porsasta.

Jos jonkun täytyi puutteeseen jouduttuaan myydä tavaroitaan, niin sanottiin, että siltä ihmiseltä tavara putosi taikinatiinuun.

Jos tulella oleva vesipata rupesi »ulvomaan», niin sen sanottiin tietävän tai ennustavan suuria uutisia. Jos noki padan ulkopuolella rupesi palamaan, niin se tiesi kurjia ilmoja.

Ukkosenkaaren uskottiin imevän vettä järvestä tai joesta. Ellei sellaista ollut kaaren pään lähettyvillä, niin luultiin sen imevän vettä ainakin kaivosta. Ukkosenkaarta ei saanut näyttää sormellaan, sillä luultiin sen purevan sormen poikki.

Lusikkaa ei saanut laskea pöydälle niin, että oli pohja alaspäin, koska sellainen asento vähensi ruokalystiä.

Jos tuli oli sammutettava takasta, ennenkuin puut olivat loppuneet, niin ei sammutukseen saanut käyttää likaista vettä, muuten tuli taloon tulipalo ja sitä pidettiin tulen halveksimisena.

Kirvesvartta ei saanut liittää silmään niin, että puun latvapuoli oli kirveen silmässä ja tyvipuoli nuppina. Jos näin meneteltiin, niin sellaisella kirveellä hakatessa löi jalkaansa. Toisten

tietojen mukaan piti taasen latvapuoli liittää silmään, jos tahdottiin välttää ikäviä seurauksia.

Syödessä ei saanut lukea. Jos sen teki, ei sellainen lukeminen painunut mieleen.

Jos oikea korva soi, niin se ennusti kuolemansanomien kuulumista. Vasemman korvan soiminen tiesi samaa jostakin naisesta.

Matkaan lähtevälle sanottiin: Mene hyvällä onnella, palaa pitkällä nokalla (huonosti menestyneenä).

Henkilöstä, joka muuttonsa jälkeen palasi vieraskäynnille entiseen asuntoonsa, sanottiin, että hän tuli hiiriään päästämään.

Kun akat riitelivät keskenään, niin toinen lakaisi sen jäljet, joka ensiksi lähti torailupaikalta pois.

Jos vesi padassa joutui jonkun muun kiireellisen tehtävän takia kiehumaan turhanpäiten, niin sanottiin sen kiehuvan sulhaset pois talosta.

Jos halkopino kaatui, niin se tiesi sen tekijän pian joutuvan naimisiin, jos nim. hän vielä oli naimaton.

Kun oltiin vihillä, niin pidettiin silmällä, kumpi vihittävistä ensin nousi vihkipallilta. Sillä hän, joka ensin nousi, oli myöskin ensiksi kuoleva.

Jos »praasua» polttaessa jäi yksinäinen kekäle palamatta, niin sen sanottiin ennustavan vieraiden tuloa, toisten tietojen mukaan sitä, että tulen sytyttäjälle tulee sulhanen tai morsian.

Jos naimisissa oleva nainen kulki kotinsa ulkopuolella ilman esiliinaa, ja jos hän silloin joutui väkivaltaisuuden tai sellaisen yrityksen uhriksi, niin sanottiin, ettei hänellä ollut oikeutta vetää roistoa lailliseen edesvastuuseen, koskei hänellä ollut esiliinaa vyöllään. Ilman esiliinaa, ilman lainturvaa, sanottiin.

Kun kuorittiin nauriita, koetettiin saada koko kuori katkeamatta yhdeksi rihmaksi. Jos se onnistui, niin se tiesi, että kuorija pian pääsee häihin.

Sanottiin, ettei saanut mennä naimisiin, ellei ollut niin kätevä, että sai kuusenneulasen solmuun.

Sanottiin myös, että sulhasen täytyi päästä maasta (ilman koroketta) hevosen selkään jo silloin, kun morsian oli syntynyt.

Naisten kammatessa irtaantuneita hiuksia ei saanut heittää ulos, vaan piti ne polttaa tulessa. Miesten hiuksia sitävastoin ei saanut polttaa, vaan ne oli heitettävä tunkiolle. »Miesten tuuleen, naisten tuleen», oli yleinen ohje. Olen kuullut, että Lapissa on sama tapa vieläkin käytännössä ja perustuu tämä siihen uskomukseen, että

jos naisen hiuksia on ulkona, niin lintu vie ne siitä pesäänsä ja silloin hiuksien omistaja tulee hulluksi.

Jos naimaikäisen naisen vaatteet syttyivät palamaan ylhäältä, esim. päähine, niin se ennusti hänen pääsemistään ylhäisiin naimisiin. Mutta jos ne syttyivät alhaalta, esim. hameenlieve, niin se tiesi hänen joutuvan naimisiin hyvin alhaisarvoisen miehen kanssa.

Kihlautuminen toimitettiin kirkossa. Morsian meni vähän edellä pitkin kirkonkonkia (pääkäytävää) vyöllään tyhjä tuppi. Päästyään kirkon keskikohdalle hän pysähtyi ja sanoi: »Se kun tahtoo tätä tyttöä, pistäköön veittees tähän tuppeen». Silloin perässä tuleva sulhanen pisti puukkonsa tytön tuppeen ja niin oli kihlaus suoritettu. (Kertonut Kustaa Lammi Kuhalasta).

Syödessä ei kukaan saanut olla polvillaan, eikä annettu pienten lastenkaan polvillaan syödä, koska Herran ehtoollinen kirkossa nautittiin polvistuneena, eikä sitä siis saanut arkisissa oloissa jäljitellä.

Kun lausuttiin nimi Jeesus, niin kaikki notkistivat polviaan, mutta jos istuttiin, niin kumarrettiin päätä rintaa vasten. Mutta jos kuultiin nimi Kristus, Vapahtaja tai joku muu hänelle kuuluva nimi, niin silloin ei notkistettu polvia, eikä kumarrettu päätä.

Kun kirkolla soitettiin sunnuntaiaamusin huomenkelloja, niin silloin kirkonmäellä olevat miehet nostivat lakkiaan ja naiset niiasivat. Ne, jotka eivät vielä tällön olleet kirkolla, suorittivat tämän tervehdyksen »papinkelloja» soitettaissa. Pahimmin myöhästyneet tekivät saman tempun silloin, kun hautaus- tai yhteentulokelloja soitettiin.

Kun tähtikirkkaana talvi-iltana näkyi taivaalla valonvälähdyksiä, niin selitettiin tämä siten, että silloin taivas aukeni jonkun autuaana kuolleen taivaaseen ottamista varten. Tästä asiasta puhuttiin suurella hartaudella. Kun joku oli sellaisen välähdyksen nähnyt, niin hän siitä lyhyesti ja vakavana huomautti: »Taivaskin aukeni». Tämän johdosta sitten toiset lausuivat yhtä vakavina, että joku onnellinen, autuaana kuollut taasen pääsi taivaaseen.

Sellainen usko oli hyvin yleinen, että jos ihminen kuolee ennen kun hän on rippikoulun käynyt, niin hän pääsee taivaaseen. Vasta rippikoulusta päästyään joutuu hän tekemistään synneistä itse vastaamaan. Ennen rippikoulua tehtyjä syntejä nimitettiin »nuoruuden synneiksi» ja ne luultiin saatavan anteeksi, anoi tahi ei.

Lapsen kehtoa ei saanut kiikuttaa »tyhjiltiis» eli silloin kun lapsi ei ollut kehdossa, koska muuten lapsen pää tuli kipeäksi.

Pyhätyö oli yleensä kiellettyä, mutta erittäin oli kielletty saap-

paiden rasvaaminen pyhäaamuna. Kun joku oli leikillisellä päällä toista herätellessään, niin hän sanoi: »Nouse ylös ja hyppää, niinkuin sen sielu helvetissä, joka pyhäaamuna saappaitaan rasuvoittee».

Eläinäänien matkintaa.

Kun pienet lapset olivat pahalla päällä, niin otti isä tuskastuneen lapsen polvelleen ja koetti viihdytellä häntä eläinten ääniä matkimalla. Hän kertoi, miten kahden naapuritalon kukot ovat aina sotajalalla keskenään, ja miten toinen näistä nousee aidalle ja toinen pöyhistelee itseään kotitunkiolla. Sitten aidalla oleva kukko päästää tuiman kiekaisun: »tosta töötää!» ja hyökkää samalla naapurin kukon kimppuun, jolloin niiden kesken alkaa tulinen tappelu. Tämän tappelun kulkua sitten yritetään kuvailla vielä mahdollisimman hauskalla tavalla.

Kerrottiin myöskin, mitä iso ja pikku sonni sanoivat. Iso sonni sanoo: »Menen kylän karrrrjaan», johon pikku sonni huutaa: »Minä myös, minä myös!» Ärrät koetettiin saada jyrisemään mahdollisimman karkeina, kun taas pikku sonnia matkittaessa käytettiin kimeää ääntä.

Kerrottiin, miten kukko huutaa: »Tukholmiin viedään!» Tähän vasikka jatkaa: »Minä myös!» Lopuksi siihen vielä sanoo pukkikin karkealla, märisevällä äänellään: »Jumal'armahda sen päivän pääl!»

Kerrottiin myöskin lampaasta eli utista, joka oli karitsoineen laitumella. Kun ilta rupesi hämärtämään, meni pikku-utti emänsä lähelle ja huusi: »Äitii, mennään nyt jo kotia». Emällä sattui silloin olemaan suu täynnä ruohoja, joten sen puhe kävi hyvin mökeltämällä, kun se vastasi: »Jahka mä tän palan lopetan»!

Kertojan piti kaikkia näitä ääniä matkia hyvin hauskalla tavalla, sekä itse laskea aina lausuntonsa perään hyvä naurunrähäkkä, silloin hänen usein onnistui saada pienokainen hyvälle tuulelle.

Tammelan vanhoista kansanomaisista huonekaluista.

Kirj. maisteri *Arne Appelgren.*

Tämän selostuksen laatijalla oli viime elokuussa kymmenen päivän aikana mielenkiintoinen tilaisuus enimmäkseen ylimalkaisesti mutta joissakin kylissä perinpohjaisemminkin tutustua vanhan Tammelan, etenkin Forssan maalaiskylien talonpoikaiskodeissa säilyneeseen vanhaan huonekalustoon. Tietenkään niin lyhytaikainen tutkimuskoe ei voinut antaa lopullisia tuloksia. Tämähän oli alustava työ, osittain uudessa muodossa tehty. Ennen kaikkea oli sen tarkoituksena herättää kysymyksiä, jotka perinpohjaisempi tutkimus vähitellen saa selvittää, korjata ja syventää.

Ensimmäinen ja tärkein kysymys, johon inventoimisaloitteemme oli antava vastauksen, oli tämä: kannattaako Lounais-Hämeessä tehdä täydellinen inventoimistyö? Siis: onko tämän seudun vanha peritty huoneensisustus muodoissaan, koristelussaan tai värityksään arvokasta tai muitten maakuntien kalustoihin verrattuna omaperäistä?

Työhömme varatun lyhyen ajan takia oli huomiomme kohdistuttava ainoastaan eri huonekalumuotoihin, sisustuksen kokonaisuutena jäädessä tutkimatta. Uusi aika toisine vaatimuksineen on usein särkenyt sisustuksen eheyden, kaluston eri osien kuitenkin säilyessä joko entisessä paikassa tai ullakoille siirrettynä. Tästä syystä olikin niitä yksilöinä helpompi tutkia.

Heti hämäläiseen taloon astuttuaan havaitsee, että on tultu

savupirtin entiseen valtapiiriin, missä maalaamaton kalusto ja verhoamaton seinä käytännöllisempänä ei tietenkään ole väistynyt maalattua pintaa ja paperitapettia. Johtuu mieleen luutnantti Ramsayn kertomus kesäisestä matkasta Hämeessä vuonna 1807, josta kertomuksesta saa käsityksen, että silloisten pirttien ja tupien sisustus oli miltei kokonaisuudessaan kiinteätä ja pienen talouskaluston säilytys hyvinkin alkeellisella kannalla. »Turhaan hakee hyllyä puhdistettuine puuastioineen», lausuu Ramsay. Eikä kaappikaan näytä täällä vakiintuneen määrättyihin paikkoihin, mikä esim. Pohjanmaalla on yleisesti tapahtunut. Myöskin kaappien muodot tekevät uskottavaksi, että tämä säilytyssuoja on verrattain myöhäiseen tullut Lounais-Hämeessä yleiseksi. Lännestä tarttuneet vaikutteet eivät ole ajoissa ehtineet kotiutua näin sisämaassa sijaitsevaan maakuntaan.

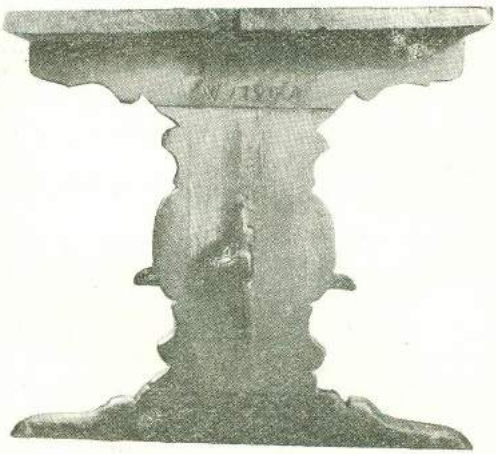

Pirtinpöytä Vieremän Ingillä.

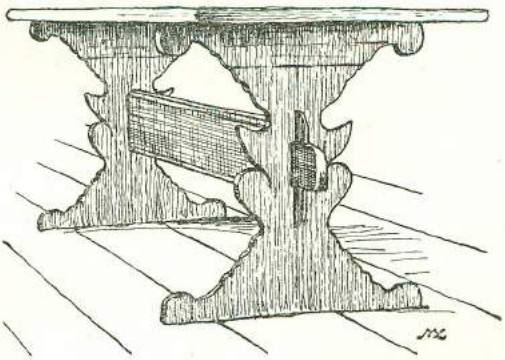

Pirtinpöytä Lunkaan Ylihokalla.

Lounais-Hämeen huonekalustosta tarjoavat pöydät ja arkut kansan taidetuotteina suurimman mielenkiinnon. Muodot ovat hyvinkin vanhoja ja muunnosrunsaus miltei upea. Vielä 1700-luvun lopussa viljellään muotoja, jotka näyttävät periytyvän aina keski-

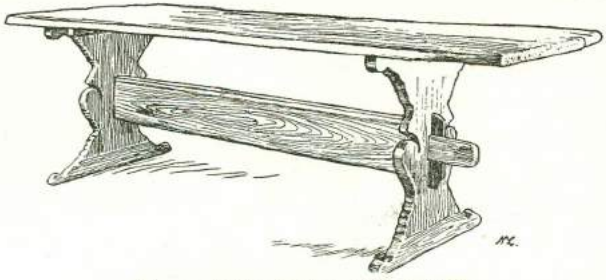

Tuvanpöytä Kalsun Mänttärillä.

Pirtinpöytä Kuuston Lanalla.

Jakkara Talsolan Paavolassa.

ajalta asti. Niin on tavallisen pirtin- ja tuvanpöydän laita, jonka jalustana on balusterin muotoinen pölkkypari poikkipuineen ja anturoineen, yhdistettynä puomilla, jota vahvat kiilat suulittevat. Pöytälevy on irtonainen ja leveistä laudoista tehty. Näissä pöydissä ihailee balusterien runsasta muodonvaihtelua. Välistä ne ovat rehevän kaarevia, jota ominaisuutta pullistuvan keskiosan syvään leikattu uurre korostaa, tai särmikkäämpiä, piirteiden eloisampaa poljentoa synnyttäviä. Ainoastaan yhteen pöytään oli leikattu vuosiluku, nim. Vieremän Ingin; sen eloisat, särmikkäät muodot ovat tästä päättäen syntyneet veistäjän käsistä. Tämä voi olla vanhimpia

näkemistämme pöydistä, kaarevien balusterinmuotojen siinä tapauksessa ollessa nuorempia, ainakin yksilöinä, jollei juuri lajiltaan. Pidoissa ja kesteissä käytettynä pirtinpöytänä se on joskus todellakin juhlallisen pitkä, ulottuen yli suuren osan päätyseinää ja ollen esim. Humppilan Kennillä lähes 4 1/2 metriä pitkä. Semminkin tuvanpöytänä löytää välistä vaatimattoman muunnoksen tätä pöytälajia; siinä balusterit on korvattu suoralla, kapealla pölkkyparilla, joita kahdet puomit yhdistävät (esim. Kalsun Lassilla).

Yleisen goottilaismallisen balusteripöydän ohella on Lounais-Hämeessä säilynyt yksi edustaja vielä vanhempaa tyyppiä, nim. nelihaarainen, osmonsolmulla koristeltu pöydänpölkky, jonka alkuperän otaksutaan juontuvan verrattain varhaiselta keskiajalta. Suomesta ei ole monta tällaista pöytää tiedossa. Yksi niistä on säilynyt Turun linnassa ja on todennäköisesti linnan keskiaikaista kalustoa, koska siihen on merkitty vuosiluku 1454. Läheisiä muotoja 14:nneltä sataluvulta on otettu talteen myös Englannissa. Balusterijalustapöytä taas on levinnyt melkein ympäri koko Euroopan, vaikkakin se aikojen kuluessa on käynyt yhä harvinaisemmaksi ja on jo Suomen rannikkoseuduiltakin miltei kadonnut.

Tämä Tammelan Hykkilässä säilynyt (alkujaan Jokioisten kartanosta lähtenyt) pöydänpölkky johtaa mieleen rotevan puunkannon, ja sen keskipaikalla kohoava osmonsolmukoriste muistuttaa luonnonkasvuista visanpahkaa. Yhdistävää puomia ei ole, vaan nelihaaraiset pölkyt ovat olleet vapaina toisistaan. Levy on tietysti ollut irtonainen niinkuin goottilaispöydässäkin. Koska tämä vapaapölkkyinen pöytä antaa valaisevan näkökohdan pöydän alkukehityksestä, tulkoon se tämän yhteydessä lyhyesti selostetuksi. Tästä lajista ei näet ole pitkä askel siihen alkuperäiseen asteeseen, jolloin pölkyt olivat ainoastaan tilapäisiä alustoja ja levy pidettiin syödessä polvilla, ja se palveli silloin sekä pöytänä että lautasena — menetelmä, jonka kerrotaan olleen käytännössä Norjassa vielä uskonpuhdistuksen jälkeen. Pöytälevy ja lautanen tietysti juontavat alkunsa samasta laitteesta. Niin kertoo roomalainen kirjailija muinaisista germaaneista, että he syödessä istuivat erikseen, jokaisella polvillansa ruokalevy.

Muista Tammelan seudun pöytämalleista ei ole paljon sanottavaa. Suurin osa on vallan yksinkertaisia. Näistäkin vanhimmat muodot ovat huomattavimmat: matala kaappipöytä, joista yksi (Hykkilästä) oli yritetty kukkasmaalauksilla koristaa, ja melkein neliömäinen suorakulmiopöytä, jonka neljä jalkaa ovat kehyspoikkipuun yhdistämät. Molemmat lajit polveutuvat renessanssityylistä; edellinen on nykyään muodin suosima, joskin talonpoikaiskulttuurin mallista eroavassa muodossa.

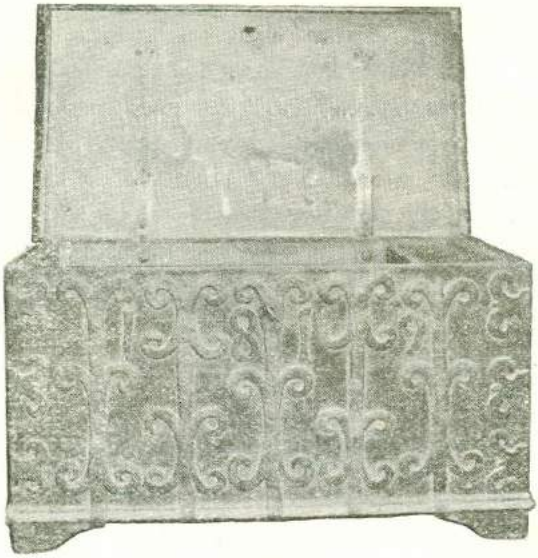

Arkku Teuron Mäkisellä.

Yleissilmäyksessään Suomen talonpoikaiskulttuurin taiteeseen oli professori Sireliuksen todettava (Suomen taide nimisessä teoksessa), että Itä-Suomen rahvaan kalustosta ainoastaan pöydällä oli taiteellista arvoa, tarkoittaen tietenkin samoja vanhempia pölkyllisiä muotoja, joita edellä olemme käsitelleet.

Mitä Lounais-Hämeeseen tulee, on myös arkku laskettava taiteelliselle tasalle nousseisiin saavutuksiin. Arkuissa on niinkuin pöydissäkin mittojen sopusuhtaisuus ja verrattain runsas koristelu tunnusmerkkinä. Varsinkin on raudoitus huomattava. Tällä oli tär-

kein merkityksensä keskiajalla ja meillä — kulttuurisaavutuksien myöhästymisen takia — vielä uuden ajan alussa, vanhat puusepät kun eivät tunteneet kehystämismenetelmää, vaan käyttivät kiskoja liittääkseen laudat toisiinsa. Vanhemmissa arkuissa olisi siis maalattu puupinta ollut liikakoristelua, koska niiden koristelu keskittyy taiteikkaasti taottuun rautaan. (Tässä yhteydessä sopinee mainita vaikeudesta määritellä kansanomaiseen kulttuuripiiriin kuuluvien esineiden ikää. Vanhat tyylit ovat näet tarpeen mukaan mukaeltuina kansan keskuudessa täysin elinvoimaisina välistä vuosisatojakin sen jälkeen, kun ne ovat lakanneet vaikuttamasta suu-

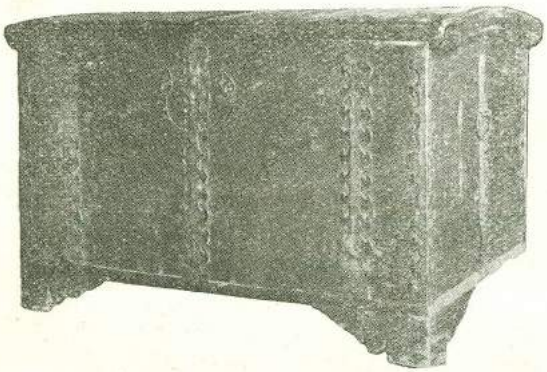

Arkku Lunttilan Anttilassa.

rissa kulttuurikeskuksissa, vieläpä kotimaamme säätyläisoloissakin. Samaten kuin muotojen »elinaika», myöhästyy niiden synty, mutta tämä seikka on vaikeammin todettavissa.)

Niinkuin kuvattu Teuron arkku osoittaa, muistuttavat arkkujen vanhemmat raudoitukset ikivanhoja sakastinovia, koko sivuja kauniisti peittävine raudoituksineen, joten siis muodot periytyvät, jos kohta ei itse esine, aina keskiajalta asti. Ei olisi vallan ihmeellistä, jos perinpohjaisempi tutkimus voisi todeta, että Lounais-Häme on maammme taiteikkaimman sepäntyön keskuksia. Aivan merkillistä on, että nämä monisatavuotiset mallit ovat esikuvina vielä 1800-luvun alussa, mitä seikkaa Teuron arkun vuosiluku 1819 todistaa. Mutta useimmissa samanaikaisissa arkuissa rautakiskot ovat

kavenneet, lehti- tai kukkas-aihe (lieneekö keskiajan ja ryijyjen elämänpuun jatkoa ja toisintoa?) on supistunut, mutta kannen sisäpuolta sen sijaan koristellaan vaatimattomilla yksivärisillä köynnösaiheilla tai nimikirjaimia ympäröivällä kartussilla.

Vanha kansanomainen sänky — laatikkomallinen, mutta verrattain korkeajalkainen — lienee vieläkin Lounais-Hämeen vanhoil-

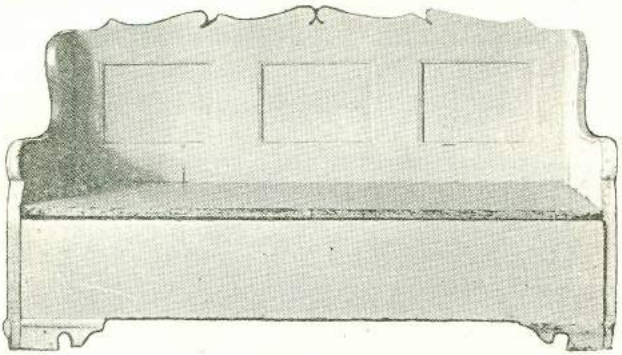

Sänky Kuuston Lanalla.

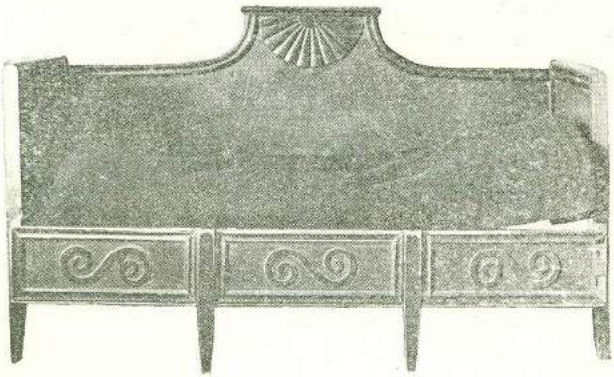

Sänky Linikkalan Uudessa-Similässä.

lisissa taloissa enimmin käytännössä, mutta sänkysohva on jo pitkän aikaa täällä voittanut alaa. Mielenkiintoista oli, että Tammelan seudulta löytyi yksi varhaisen 1700-luvun malli, nimittäin Kuuston Lanan sohva, jossa on kaarevat täytetyt käsinojat ja jonka kehystettyihin peilipintoihin jaettua selkälautaa koristaa kaunis

reunaprofiili. 1800-luvun alussa jäljitellään joskus säätyläisten käyttämiä sohvamalleja — selkänojana on kehystetty puolarivi —, kunnes sängylle 1850:n tienoissa onnistutaan luoda eheä kaunis asu, jossa kustavilaisaikainen muoto ja myöhäisantiikkinen koristelu omaperäisesti muunneltuina ovat aineksina.

Myös kaapeista on suurin osa hyvin yksinkertaisia. Parhaiten ovat jääneet muistiin renessanssityylin rakenteellista muotoa omaavat mallit kehystävine profiloituine listoineen ja suorakulmaisine

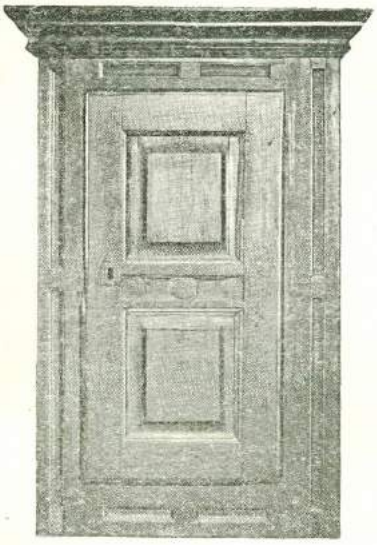

Kaappi Lunttilan Anttilassa.

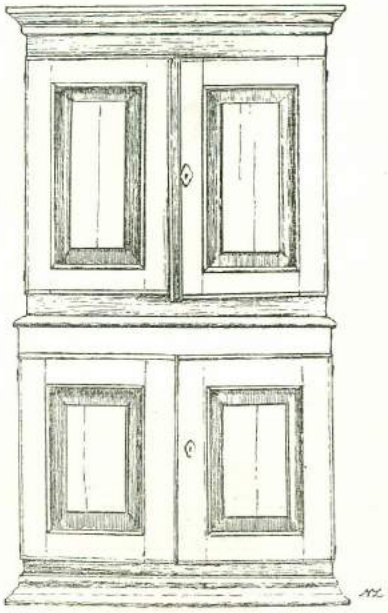

Kaappi Lunttilan Anttilassa.

peilipintoineen. Useimmat ovat yksiovisia, jotkut pieniä riippuvia seinäkaappeja (eräs näistä poikkeuksena 1830-luvulla kukkasmaalauksin somisteltu). 1800-luvun alussa aletaan kaappien peilipintoja sirostaa myös rihlauksilla, ja noin 1840 tulee ensimmäinen uudenaikaisempi laji käytäntöön: kolmiosainen »senkki», jolla on porvarillisen myöhäisantiikkityylin muodot ja joka leviää nopeasti.

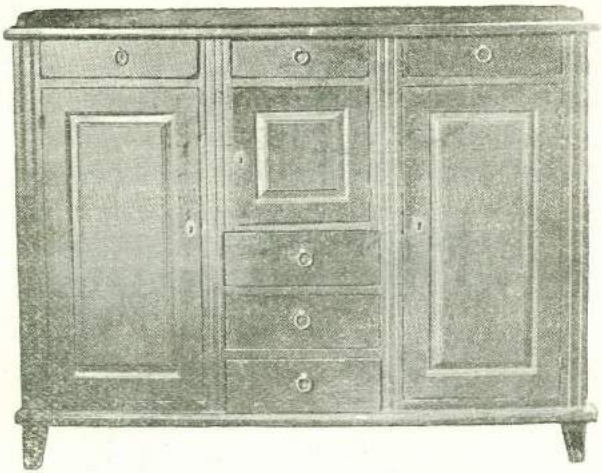

Senkki Lunkaan Mäkilässä.

Kalustoista päättäen rupeaa siis uuden ajan kulttuurivirtaus vaikuttamaan myös talonpoikaisoloihin Nikolai I:n vallan aikana. Senkkikaapeista olemme jo puhuneet. Saman tyylin koristeluaiheet ja porvarillisen viihtyisät muodot esiintyvät tuoleissa, etenkin keinutuoleissa, joiden selkänojia lyyrat ja auringonpuolikkaat kaunistavat monin mallein muunneltuina, mikä seikka osoittaa varmaa kotiutumista. Nämä myöhäisen tyylin tuotteet voi siis myöskin myöntää tyypillisiksi Tammelan seudulle, mitä ei voi väittää niistä harvoista esineistä, joissa barokin, rokokoon ja kustavilaisajan tyylin vaikutuksia on havaittavissa, sillä näistä puuttuu eheäksi sulautunut muoto. On muistiin merkittävä myös se seikka, ettemme matkallamme nähneet yhtään selvää renessanssituolin jäljennöstä, mikä voi olla satunnaista. Vanhimmassa vuosiluvuin merkityssä tuolissa — 1780-luvulta — oli selässä kaareilevin ääriviivoin veistetty balusterilevy — siis barokkia muistuttava —, jotkut toiset olivat ikivanhaa mallia: vino, profiloitu selkälauta kiinnitettynä paksuun ympyriäiseen istuinpuuhun, jota kannattaa neljä yksinkertaista vinoa kapulapuuta jalkoina.

Lopputuloksena lyhytaikaisesta inventoimiskokeestamme voi siis sanoa, että aloitteemme ei ollut turha. Tammelan seudun kalusto

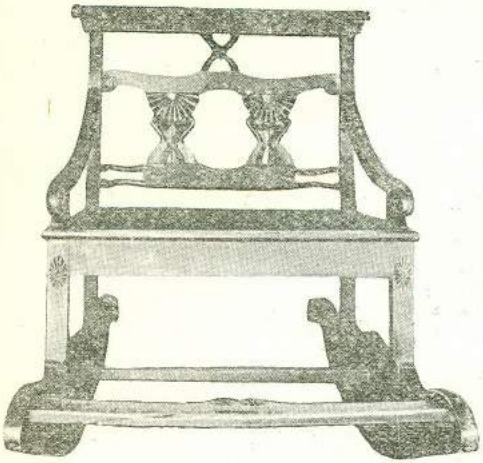

Keinutuoli Hykkilässä.

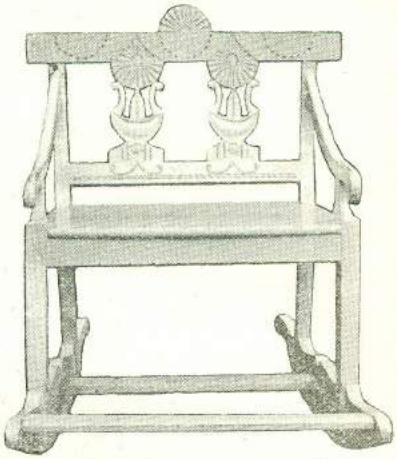

Keinutuoli Kuuston Lanalla.

on kyllä suureksi osaksi alkeellista ja yksinkertaista, mutta siinä on säilynyt ja viljelty kauniita, vuosisatoja vanhoja muotoja. Väriä ei sivelty puun pintaan, mutta sitä koreammin loistivat juhlapöydän peitteet ja vuoteiden vällyjenpäälliset — seikka, joka ilmaisee todellista kauneusarvojen säästävää ja tehokasta käytäntöä tajuavaa aistia. Lännestä tuleva kulttuurivirtaus loi rannikkoseuduilla ja niiden lähimailla, missä vilkkaampi liikenne ja vielä kieliyhteyskin edisti kehitystä ja toivat uusia vaikutuksia, uuden sisustuksen muodon, joka ei paljon ole päässyt vaikuttamaan savupirtin maailmaan. Myös muilla esineellisen kulttuurin aloilla huomaa saman seikan: maakunnan erämaissa jalkajousi ja keihäs väistyivät hitaasti tuliaseita; ryijyjensä omaa vanhaa muotoaarteistoa hämäläiset säilyttivät uusmaalaisten, satakuntalaisten ja eteläpohjalaisten käyttäessä hyväksensä barokin ja rokokoon runsaita tyylimuotoja.

†

Maanviljelijä Kaarlo Älli.

Kuluvana vuonna on yhdistyksemme keskuudesta jälleen poistunut kuoleman kautta yksi perustajajäsenemme, maanviljelijä Kaarlo Älli Somerolta. Kun tarkoituksemme on saada lähitulevaisuudessa hänen elämäkertansa lounaishämäläisten merkkimiesten sarjaan, tyydymme tässä yhteydessä vain lyhyesti viittaamaan hänen elämäntyöhönsä ja luonteeseensa.

Kaarlo Älli oli syntynyt Älli-Seppälän vanhassa sukutalossa Someron Ollilan kylässä maaliskuun 21 p:nä 1868. Hän oli tarmokas

ja kykenevä maanviljelijä hoitaen mallikelpoisesti laajoja tiluksiaan, joihin oli liittänyt läheisen Jokelan kartanonkin. Huomattavin puoli hänen elämäntyöstään lankee kuitenkin yhteiskunnallisiin harrastuksiin ja sellaisen uhrautuvan yhteishyvän piiriin, joka kantaa tekijälleen kiitosta vielä kuolemankin jälkeen. Someron kunnallisessa elämässä oli hän ensirivin miehiä kuuluen jäsenenä tai puheenjohtajana sen tärkeimpiin elimiin. Myös seurakunnan asioita hän harrasti ja oli vaikutusvaltainen henkilö säästöpankin, osuuskaupan ja osuusmeijerin hallinnossa. Hänelle annettua suurta, ulkopuolelta oman pitäjänkin tullutta luottamusta todistaa m.m. se, että Kaarlo Älli oli useat kerrat edustajaehdokkaana valtiopäiville ja että hänet 1925 valittiin presidentinvalitsijamieheksi.

Nimenomaan Lounais-Hämeen yhteenkuuluvaisuusaatteen kannalta oli Kaarlo Älli esimerkiksi kelpaava henkilö, yksi niitä harvoja somerolaisia, joka ilman ennakkoluuloja oli valmis liittymään kaikkiin hyviin aloitteihin ja yrityksiin, joiden suhteen Lounais-Hämeen keskuksesta vedottiin maakunnan apuun. Niinpä hän otti osaa hänelle ominaisella luottamuksella ja rehtiydellä täältä herätettyihin sanomalehtiyrityksiin — Lounais-Hämeeseen ja Forssan Lehteen — valistus- ja puoluepyrinnöihin ja sellaisiin puhtaisiin liikeyrityksiinkin, joiden tarkoituksena oli koota kannattajia kautta maakunnan. Sellaiset suhteet Forssaan ja hänen synnynnäinen valistusystävällisyytensä sai hänet liittymään Kotiseutuyhdistykseenkin heti sen perustamisen yhteydessä. — Kaarlo Ällin olemuksessa oli hämäläisen rodun kauneimpia ominaisuuksia. Hän oli tyyniluontoinen ja vakaa, muttei hidas ja hän rakasti hilpeätä leikillisyyttä. Hän piti sanansa, antoi toisille luottamuksensa ja oli avulias, vaikka itsensä suhteen vähään tyytyvä. Näin hän rotuominaisuuksiensa puolesta samoin kuin alueellisesti oli Hämeen rintaseudun viimeisiä puhdasverisiä hämäläisiä — mies, joka parhaiten edusti Someroa oman pitäjänsä ulkopuolella. Kunnia sellaisen kansalaisen muistolle!

Kaarlo Älli kuoli viime maaliskuun 6 p:nä. Hänen hautajaisensa todistivat, että hänen merkityksensä oli ymmärretty, ainakin aavistettu.

SISÄLLYSLUETTELO.

Sivu.

Saaren kartanon torpparioloista. Tellervo Hemmi 3
Tammelassa suoritetut maanjaot, Aimo Luotonen 20
Lounais-Hämettä koskevan kirjallisuuden luettelo II, E Aaltonen 36
Jokioisten vanhemmasta asutushistoriasta Väinö Voionmaa 53
Ypäjän Levä, vanha ryhmäkylä, E Aaltonen 67
Vanhoista kirkkomatkoista, J. E. Hyötyniemi 84
Kohtalonuskoa ja kansantapaa Tammelasta, J. Rantanen . . 96
Tammelan vanhoista kansanomaisista huonekaluista. Arne Appelgren 100
Maanviljelijä Kaarlo Älli † 110
Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen toiminta 1930 112
Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistyksen säännöt 118

Kansilehden piirtänyt arkkitehti V. Kyander. Tekstissä olevat rakennus- ja maisemakuvat E. Aaltosen, huonekalukuvat maist. Appelgrenin ottamat. Huonekalupiirustukset tehnyt N. Lahtinen.